

GRZEGORZ HRYCIUK

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-1010-8491

## REPRESJE WOBEC POLAKÓW I OBYWATELI POLSKICH W ZSRS W LATACH 1939–1941. STAN WIEDZY I PERSPEKTYWY BADAWCZE

### REPRESSION AGAINST POLES AND POLISH CITIZENS IN THE USSR 1939–1941. STATE OF KNOWLEDGE AND RESEARCH PERSPECTIVES

**Streszczenie:** Do lat osiemdziesiątych XX w. problematyka represji stosowanych przez władze sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich w okresie międzywojennym, podczas II wojny światowej oraz po jej zakończeniu pozostawała, ze względów politycznych, poza zainteresowaniem historyków polskich w kraju. Względnie skromny był również dorobek badaczy z diaspory. Wynikało to nie tylko z instytucjonalnej słabości polskiej nauki na emigracji, lecz także z utrudnionego dostępu do zbiorów archiwalnych, w tym do bogatego materiału zebranego w latach 1941–1945, przechowywanego w Instytucie Hoovera w Stanford.

Przełom nastąpił w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., po przemianach demokratycznych w Polsce i innych krajach bloku wschodniego. Zniesienie ograniczeń cenzuralnych i możliwość skorzystania ze znacznej części utajnionej i niedostępnej wcześniej dokumentacji sowieckiego aparatu bezpieczeństwa, a także szerokie sięgnięcie po źródła autobiograficzne – wspomnienia i relacje – pozwoliło na podjęcie badań nad zagadnieniami do tej pory nieeksplorowanymi oraz na pojawienie się nowych tematów badawczych. Najcenniejsze opracowania powstały dzięki wysiłkom historyków polskich oraz badaczy rosyjskich należących do kręgu Stowarzyszenia „Memoriał”. Problematyka represji sowieckich budziła i budzi znaczne zainteresowanie także wśród naukowców z Litwy, Ukrainy i Białorusi. Osiągnięcia innych historiografii na tym polu są mniej znaczące lub co najwyżej wtórne. Mimo poważnego dorobku naukowego i znacznej liczby publikacji źródłowych, dostrzec można zagadnienia nie tylko mniej eksplorowane, ale wręcz wciąż pozostające poza obszarem badań historyków. Nowe perspektywy poznawcze wynikają zarówno z – na razie teoretycznej – możliwości wprowadzenia do obiegu naukowego wielu jeszcze niewykorzystanych źródeł, lecz także użycia nowych narzędzi analitycznych, podejścia

interdyscyplinarnego oraz spojrzenia makro- i mikrohistorycznego. Warunkiem *sine qua non* w większości przypadków jest jednak udostępnienie archiwaliów przechowywanych Rosji i na Białorusi, pozostających nadal poza zasięgiem naukowców.

**Słowa kluczowe:** obywatele polscy, represje sowieckie,  
sowiecki aparat bezpieczeństwa, okres międzywojenny,  
II wojna światowa, Stowarzyszenie „Memorial”

**Abstract:** Up to the end of the 1980s the problem of repressions exerted by the Soviet authorities against Poles and Polish citizens in the interwar period, during World War II and after its end for political reasons remained beyond the interest of Polish historians in the country. The contribution in this context of Polish researchers from the diaspora were also quite modest. This resulted not only from the institutional weakness of Polish scholarship in exile, but also from difficult access to archival collections, including the comprehensive materials collected in the years 1941–1945 and stored in the collections of the Hoover Institution Library & Archives at Stanford University.

The breakthrough came in the 1980s and 1990s after the democratic changes in Poland and other countries of the Eastern Bloc. The lifting of censorship restrictions and the possibility of using a significant part of the previously classified and inaccessible documentation of the Soviet security apparatus, the wide use of autobiographical sources – memoirs and accounts, allowed for research on a number of issues not explored before and the emergence of new research topics. The most valuable studies emerged thanks to the efforts of Polish researchers and Russian historians belonging to the “Memorial” Association. The issue of Soviet repressions has aroused and continues to arouse considerable interest among scholars from Lithuania, Ukraine and Belarus. The breadth of other historiographies are less significant or at most secondary. Despite the extent of significant research and the large number of source publications, one can clearly see not only less explored themes, but also research questions that still remain beyond the attention of historians. New research perspectives result from both the – for now – potential possibilities of introducing many unknown sources into scholarly circulation, but also from the use of new analytical tools, an interdisciplinary approach and a macro- and micro-historical perspective. However, the *sine qua non* condition in most cases is to make available archives from Russia and Belarus that are still beyond the reach of scholars.

**Keywords:** Polish citizens, Soviet repressions, Soviet security apparatus,  
interwar period, World War II, “Memorial” Association

Represje wobec Polaków i innych obywateli polskich, zamieszkujących wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej, zaanektowane przez Moskwę w 1939 r., przez długi czas – aż po rozpad imperium sowieckiego – były swoistym tabu, chronionym zarówno tajemnicą i brakiem dostępu do materiałów źródłowych, jak i czujnością instytucji cenzorskich oraz aparatu represji nie tylko w Polsce, lecz także we wszystkich krajach tzw. demokracji ludowej. W rezultacie relacje i wspomnienia dotyczące pobytu w więzieniach, łagrach czy na zesłaniu w ZSRS nierzadko były traumą przeżywaną w gronie rodzinnym, obszarem, do którego nie dopuszczano osób z zewnątrz. Jedyną – choć ważną – enklawą swobody wypowiedzi i kultywowania pamięci ofiar pozostawała diaspora polska w Europie Zachodniej oraz na kontynencie amerykańskim.

## OCENY I SZACUNKI BIEŻĄCE

Władze polskie na emigracji od początku zbierały wiadomości na temat omawianych prześladowań. Informacje o nich – nie zawsze precyzyjne – docierały z kilku źródeł. Do późnej wiosny 1940 r. najważniejszym z nich były meldunki i raporty konspiracji. Później, z powodu rozbicia, sparaliżowania, a nawet opanowania przez sowiecki aparat bezpieczeństwa struktur podziemia, były to relacje uchodźców z Kresów Wschodnich, przybyłych w kwietniu–czerwcu 1940 r. do Generalnego Gubernatorstwa na mocy umowy pomiędzy Niemcami a ZSRS oraz osób wyjeżdżających legalnie i uciekinierów, którzy znaleźli się na Węgrzech i w Rumunii i byli badani przez polskie służby dyplomatyczne. Mniej oczywistym źródłem wiedzy była ocenizowana korespondencja zesłańców oraz informacje zbierane wśród wychodźców żydowskich, którym udało się wydostać z terenów zajętych w 1940 r. przez Związek Sowiecki dzięki dokumentom wystawionym przez konsula japońskiego w Kownie Chiunę Sugiharę i wyjechać na Daleki Wschód<sup>1</sup>. Omawiane prześladowania, w tym deportacje obywateli II Rzeczypospolitej w głąb kraju okupanta, jeszcze przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r. znalazły swoje odzwierciedlenie w działalności informacyjnej władz polskich na emigracji, m.in. w nocy z 3 maja 1941 r., skierowanej do przedstawicielstw krajów sprzymierzonych i neutralnych<sup>2</sup>.

Informacje dotyczące mordów, dokonanych przez aparat bezpieczeństwa Moskwy w więzieniach na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej latem 1941 r., zamieszczane były nie tylko w prasie niemieckiej i polskojęzycznych pismach gadzinowych, lecz także

<sup>1</sup> *Zesłańcy polscy w ZSRR*, Tokio 1941.

<sup>2</sup> *L'Occupation allemande et soviétique de la Pologne. Note adressée le 3 Mai aux Puissances alliées et neutres*, Londres 1941.

w gazetach i czasopismach krajów neutralnych, których korespondenci zostali zaproszeni przez Ministerstwo Propagandy i Oświaty Ludu III Rzeszy do Lwowa<sup>3</sup>.

Momentem przełomowym, jeśli chodzi o stan wiedzy na omawiany temat, było podpisanie umowy Sikorski–Majski i – w rezultacie – wznowienie polsko-sowieckich stosunków dyplomatycznych, amnestia dla obywateli II Rzeczypospolitej ogłoszona przez władze w Moskwie, a także formowanie Armii Polskiej w ZSRS. Personel ambasady RP w Związku Sowieckim miał czuwać nad wypełnianiem przez drugą stronę warunków umowy – chodziło przede wszystkim o zwolnienie obywateli polskich z więzień, obozów pracy, obozów jenieckich i miejsc zesłania, pomoc ludności cywilnej oraz mobilizację do oddziałów Wojska Polskiego. W tym momencie najważniejsze było ustalenie losów jeńców wojennych – zwłaszcza oficerów – oraz liczebności zesłańców, więźniów i łagierników, którzy mieli stanowić bazę rekrutacyjną dla tworzonych jednostek Polskich Sił Zbrojnych.

Dane przedstawiane przez władze sowieckie przyjmowano z niedowierzaniem, były bowiem sprzeczne z dostępnymi szacunkami, w tym z wyliczeniami opracowanymi na podstawie informacji zebranych w trakcie wyprawy Aleksandra Klotza i Eleonory Wandy Ptaszek do miejsc zesłania Polaków w ZSRS, odbytej między majem a wrześniem 1940 r.<sup>4</sup> Priorytetowym problemem było odnalezienie lub zdobycie wiarygodnych informacji na temat miejsca pobytu tysięcy oficerów i policjantów, więzionych do wiosny 1940 r. w Starobielsku, Kozielsku i Ostaszkowie. Żmudne starania o ustalenie, na podstawie relacji ocalonych, imiennej listy – jak wówczas sądzono – zaginionych lub wciąż więzionych jeńców podjął szef Biura Poszukiwania Zaginionych rtm. Józef Czapski, były więzień Starobielska. Efektem pracy jego zespołu był wykaz 3848 osób, przedłożony w grudniu 1941 r. Stalinowi, w marcu 1942 r. liczący już 4518 nazwisk<sup>5</sup>.

Liczba tych, którzy w latach 1941–1942 znaleźli się w oddziałach polskich w ZSRS oraz pod opieką aparatu pomocowego Ambasady RP w Moskwie, zbliżona bardziej do danych sowieckich (mówiących o 390 tys. jeńców, więźniów i zesłańców) niż do polskich szacunków (1,5 mln osób), stała u źródeł domysłów mówiących o przebywaniu setek tysięcy uwięzionych na niedostępnych obszarach Związku Sowieckiego, a także o ogromnej śmiertelności wśród deportowanych<sup>6</sup>.

Wybuch wojny Niemiec z ZSRS odblokował propagandę antykomunistyczną (anty-sowiecką) na terenach okupowanych przez III Rzeszę. Skutkowało to nie tylko lawiną artykułów prasowych o charakterze informacyjno-perswazyjnym, lecz także pojawieniem

<sup>3</sup> G. Hryciuk, „Brygidki” i inne więzienia lwowskie w czerwcu 1941 roku [w:] *Od izolacji do resocjalizacji. Sto lat historii więziennictwa w niepodległej Polsce. Wybrane aspekty*, red. J. Korczak, R. Nowakowski, B. Perlak, G. Strauchold, Wrocław 2024, s. 87–88.

<sup>4</sup> Tekst raportu opublikowany m.in. w przygotowanych wzorcowo wspomnieniach Klotza: A. Klotz, *Zapiśki konspiratora 1939–1945*, oprac. G. Mazur, Kraków 2001.

<sup>5</sup> J. Czapski, *Wspomnienia starobielskie*, b.m.w. 1944; *idem*, *Na nieludzkiej ziemi*, Paryż 1949.

<sup>6</sup> Zob. S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.

się pewnej liczby stosunkowo niewielkich objętościowo publikacji zwartych o charakterze wspomnieniowym<sup>7</sup>. Jedną z cenniejszych spośród nich była broszura Władysława Studnickiego *Rządy Rosji Sowieckiej we wschodniej Polsce*<sup>8</sup>. Pojawiły się także wydawnictwa o charakterze źródłowym, zawierające zdobyte, oryginalne materiały z – na ogół skrzętnie ewakuowanych lub zniszczonych – archiwów sowieckich służb bezpieczeństwa. Wśród nich ważne miejsce zajęła edycja dokumentów z Litwy<sup>9</sup>, w której znalazły się – cytowane później wielokrotnie, także w publikacjach sygnowanych przez władze polskie na emigracji – takie pisma, jak rozkaz ludowego komisarza spraw wewnętrznych Litewskiej SRS w latach 1940–1941 Aleksandra Guzevičiusa, dotyczący kategorii osób podejrzanych i rozpracowywanych z 1940 r., oraz rozkaz pierwszego zastępcy ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego ZSRS Iwana Sierowa z 1941 r. na temat przygotowań do deportacji w republikach bałtyckich.

W przypadku polskich oficerów i policjantów, wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną w 1939 r., przełomową publikacją, stanowiącą do lat osiemdziesiątych XX w. podstawowe źródło informacji o losach wszystkich – jak błędnie założyli niemieccy wydawcy Materiału Urzędowego – zaginionych jeńców z obozów specjalnych, był raport specjalnej komisji na temat zwłok odkrytych w Katyniu<sup>10</sup>. Ponadto w tzw. prasie gadzinowej publikowano informacje z przejętych przez III Rzeszę archiwów NKWD w Smoleńsku na temat osób, które zostały przeniesione z obozu w Kozielsku do Juchnowa i miały tam być dalej rozpracowywane przez władze bezpieczeństwa ZSRS<sup>11</sup>.

Imponujący zbiór źródeł stanowią relacje zebrane po 1942 r. wśród cywilów i żołnierzy Armii Polskiej na Wschodzie. Na ogromną bazę dokumentacyjną, będącą do dyspozycji władz polskich, składają się materiały Ambasady RP w Kujbyszewie, w tym korespondencja, listy, sprawozdania mężów zaufania, kartoteka zawierająca dane o blisko 500 tys. osób; materiały zebrane przez specjalne komisje działające w Teheranie od 1942 r.; 25 tys. stron ankiet zebranych w wojsku; materiały ankietowe zgromadzone przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji wśród ludności cywilnej ewakuowanej z ZSRS; materiały uzyskane od uchodźców przebywających w Afryce; dokumenty zgromadzone przez Centrum Informacji na Wschodzie oraz Biuro Dokumentów Armii Polskiej na Wschodzie<sup>12</sup>. Skali wysiłków dokumentacyjnych dowodzi fakt, że tylko w zasobach Biura

<sup>7</sup> W. Grott, „Kto oni są?”. *Propaganda antysowiecka w niemieckich broszurach polskojęzycznych z okresu II wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2023, nr 1, s. 101–123.

<sup>8</sup> W. Studnicki, *Rządy Rosji Sowieckiej we wschodniej Polsce 1939–1941*, Warszawa 1943. Materiał zawarty w broszurze został wykorzystany raz jeszcze przez autora w pracy opublikowanej w 1953 r. na emigracji: W. Studnicki, *Polska za linią Curzona*, Londyn 1953.

<sup>9</sup> *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, t. 1–3, Kaunas 1942; t. 4, Vilnius 1943.

<sup>10</sup> *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterial*, Berlin 1943.

<sup>11</sup> Zob. G. Hryciuk, „Gazeta Lwowska” 1941–1944, Wrocław 1992.

<sup>12</sup> K. Zamorski, *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990, s. 29–30.

Dokumentacji znalazło się 60 tys. stron ankiet i relacji spisanych przez 14 336 osób, w tym 5159 zesłańców<sup>13</sup>. Mimo prac przygotowawczych do wydania zbiorów relacji i wspomnień, dokumentujących losy dzieci oraz kobiet, większość tych źródeł nie doczekała się edycji w języku polskim ani np. angielskim. Wyjątkiem jest ważne i pionierskie studium Kazimierza Zamorskiego i Stanisława Starzewskiego, występujących pod pseudonimami Sylwester Mora i Piotr Zwierniak, zatytułowane *Sprawiedliwość sowiecka*, opublikowane w 1945 r. Zostało ono poświęcone obywatelom polskim, głównie przebywającym w sowieckich więzieniach, choć dokumentowało także losy zesłańców<sup>14</sup>. Ambicję całościowego opracowania strat polskich miało krótkie zestawienie Bohdana Podoskiego *Polska Wschodnia 1939–1941*<sup>15</sup>.

## STAN WIEDZY W PIERWSZYCH DEKADACH POWOJENNYCH

Zamiast opracowań, odwołujących się do dziesiątek i setek ankiet, relacji czy listów, najważniejszym świadectwem tragicznych doświadczeń Polaków w ZSRS okazała się literatura wspomnieniowa, określona przez badaczkę polskiego życia literackiego na uchodźstwie Marię Danilewicz-Zielińską mianem literatury zsyłkowej<sup>16</sup> bądź obozowej<sup>17</sup>. Wśród stosunkowo skromnych objętościowo prac ukazujących się na emigracji, mających po części charakter broszur informacyjnych, dużą wartość dokumentacyjną i źródłową mają oficjalne i półoficjalne publikacje władz polskich na uchodźstwie, studium Władysława Wielhorskiego, dopełniony dodatkowym materiałem tom *enfant terrible* polskiej sceny politycznej Władysława Studnickiego<sup>18</sup> czy dwa tomy przygotowane przez Stanisława Kota<sup>19</sup>. Najważniejszą publikacją, obejmującą całokształt polskiego doświadczenia martyrologicznego w Związku Sowieckim, choć zogniskowaną na trage-

<sup>13</sup> *Ibidem*, s. 312–314.

<sup>14</sup> S. Mora, P. Zwierniak, *Sprawiedliwość sowiecka*, Włochy 1945. Praca została także przetłumaczona i wydana w językach angielskim, francuskim, włoskim.

<sup>15</sup> B.P., *Polska Wschodnia 1939–1941*, Rzym 1945. Miał to być wyciąg z nieopublikowanej ostatecznie pracy Bohdana Podoskiego „Polska Wschodnia okupowana przez Z.S.R.R. w latach 1939–1941 w cyfrach”.

<sup>16</sup> M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Paryż 1978, s. 87.

<sup>17</sup> Zob. m.in. M. Wańkowicz, *Dzieje rodziny Korzeniewskich*, New York 1944; I. Wasilewska, *Za winy niepopelnione*, Rzym 1945; H. Naglerowa, *Ludzie sponiewierani*, Rzym 1945; W. Hort (H. Ordonówna), *Tułacze dzieci*, Bejrut 1948. Ze wspomnień obozowych np.: B. Obertyńska, *W domu niewoli*, Rzym 1946; G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Londyn 1953; A. Krakowiecki, *Księżka o Kołymie*, Londyn 1950.

<sup>18</sup> W. Studnicki, *Polska...*

<sup>19</sup> Zob. np. *Stalin and the Poles. An indictment of the Soviet Leaders*, ed. B. Kuśnierz, London 1949; W. Wielhorski, *Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)*, Londyn 1956; S. Kot, *Listy...*; *idem*, *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959.



dii katyńskiej, był tom *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*<sup>20</sup> oraz przygotowana już w 1945 r. publikacja Józefa Mackiewicza o Katyniu, która doczekała się najpierw edycji obcojęzycznych<sup>21</sup>. Uzupełnieniem źródłowym tych publikacji był raport specjalnej komisji Kongresu Stanów Zjednoczonych dotyczący wspomnianej zbrodni, wydany w 1952 r.<sup>22</sup> Podstawową pozycją angielskojęzyczną podsumowującą stan wiedzy na ten temat przez lata pozostawała monografia Janusza K. Zawodnego *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, która doczekała się wielu edycji i tłumaczeń, w tym, w 1989 r., wydania w języku polskim<sup>23</sup>. W dziele popularyzacji problematyki katyńskiej ważną rolę w Wielkiej Brytanii i RFN odegrał w latach siedemdziesiątych historyk amator, były oficer Royal Navy i biznesmen Louis FitzGibbon, autor wielu książek poświęconych temu mordowi<sup>24</sup>. Wartościową pozycją pokazującą polityczny kontekst losów obywateli polskich w ZSRS w latach 1939–1941, ale i po 1941 r., są dwa obszernie woluminy sygnowane przez Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, wydane w latach sześćdziesiątych i poświęcone relacjom polsko-sowieckim w latach II wojny światowej<sup>25</sup>. Cenne materiały źródłowe zamieszczone zostały w tomie I i II oraz w pełniącym rolę uzupełnienia tomie VI monumentalnego wydawnictwa Studium Polski Podziemnej w Londynie *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*<sup>26</sup>. Potwierdzają one fakt stosunkowo słabej orienta-

<sup>20</sup> *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Londyn 1948. Jej uzupełnieniem była tzw. Lista Katyńska, zawierająca personalia 9615 zaginionych więźniów z obozów w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie: *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk – Ostaszków – Starobielsk zaginieli w Rosji Sowieckiej*, oprac. A. Mośzyński, Bruksela 1949. Świadectwo dokumentujące indywidualne losy byłych jeńców stanowią wspomnienia gen. Władysława Andersa (W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału*, Londyn 1949), które ukazały się nie tylko w licznych edycjach polskich, ale także w tłumaczeniu na wiele języków, dwie pozycje autobiograficzne Józefa Czapskiego (z przekładami francuskimi i brytyjskimi) czy wydane dość późno wspomnienia Stanisława Świaniewicza przybliżające okoliczności mordu na jeńcach z obozu w Kozielsku, S. Świaniewicz, *W cieniu Katynia*, Paryż 1976.

<sup>21</sup> Jako pierwsze ukazało się niemieckie tłumaczenie książki w 1949 r. (J. Mackiewicz, *Katyn – ungesühntes Verbrechen*, Zürich 1949). W kilka lat później pojawiły się przekłady angielski, włoski i hiszpański. Pierwsze wydanie w języku polskim pojawiło się dopiero w 1997 r.

<sup>22</sup> *House Report No 2505. The Katyn Forrest Massacre. Final Report*, Washington 1952. Polskie wydanie materiałów Komisji opublikowane zostało przez IPN: *Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską Komisją Maddena w latach 1951–1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, t. 1–3, Warszawa 2017–2020.

<sup>23</sup> J.K. Zawodny, *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, Notre Dame (Indiana) 1962; *idem*, *Katyn*, Paris 1989.

<sup>24</sup> L. FitzGibbon, *Katyn – A Crime without Parallel*, London 1971; *idem*, *The Katyn Cover Up*, London 1972; *idem*, *Unpitied and Unknown. Katyn – Bologoye – Dergachi*, London 1975; *idem*, *Katyn – Triumph of Evil*, Dun Laoghaire 1975; *idem*, *The Katyn Massacre*, London 1977; *idem*, *The Katyn Memorial*, London 1977. Pierwsza z wymienionych pozycji ukazała się w 1980 r. w tłumaczeniu niemieckim. L. FitzGibbon był także autorem wstępu do wydanych w 1972 r. staraniem Polskiej Fundacji Kulturalnej raportów ambasadora Owena O'Malleya: *Katyn. Dispatches of Sir Owen O'Malley to the British Government*, London 1972.

<sup>25</sup> *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, t. 1: 1939–1943, London 1963; t. 2: 1944–1945, London 1967.

<sup>26</sup> *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941, wyd. J. Żmigrodzki, Londyn 1970; t. 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943, wyd. J. Tokarski, Londyn 1973; t. 6: *Uzupełnienia*, Londyn 1989.

cji polskiego podziemia niepodległościowego w latach 1939–1941 w faktycznych celach, specyfice i skali represyjnej polityki okupanta sowieckiego.

Jak widać, mimo mnogości potencjalnie dostępnych wspomnień i relacji ani epopeja zesłańcza, ani obozowo-więzienna nie znalazły właściwego miejsca w publikacjach pojawiających się w środowiskach polskich na Zachodzie w okresie powojennym. Jedną z przyczyn marginalizacji tej problematyki było to, że bogate archiwalia II Korpusu, zawierające tysiące świadectw zesłańców, znalazły się w zbiorach Instytutu Hoovera w Stanford i nie zostały wyzyskane przez autorów polskich na wychodźstwie. Ich ponowne odkrycie nastąpiło za sprawą Ireny Grudzińskiej-Gross i Jana Tomasza Grossa, którzy w 1983 r. opublikowali wstrząsający wybór relacji dzieci i dorosłych na temat deportacji i życia na zesłaniu w Związku Sowieckim, opatrzone ciekawym i wnikliwym wstępem<sup>27</sup>. Podsumowaniem niezbyt imponującego stanu badań w tej dziedzinie była opublikowana w 1987 r. praca Juliana Siedleckiego *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*<sup>28</sup>. Powieliła ona ustalenia faktograficzne i liczbowe, funkcjonujące w publicystyce i literaturze naukowej od 1945 r. Punktem wyjścia były szacunki dokonane przez Podolskiego, ustalające łączną liczbę represjonowanych obywateli polskich na 1 692 tys., w tym 230 tys. jeńców wojennych wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r., 990 tys. zesłańców, 12 tys. żołnierzy i oficerów przejętych z obozów internowania na Litwie i Łotwie, 210 tys. ludzi zmobilizowanych do Armii Czerwonej i 250 tys. więźniów „zesłanych przeważnie do karnych obozów pracy”. Spośród osób, które znalazły się na obszarach ZSRS, do lata 1941 r. zginęło 434 300 osób, a z powodu chorób, głodu i wycieńczenia – dalszych 322 tys. Wśród zesłanych, aresztowanych i wcielonych do Armii Czerwonej miało być 1 114 tys. stałych mieszkańców ziem wschodnich, w tym 703 tys. Polaków, 217 tys. Ukraińców, 83 tys. Żydów, 56 tys. Białorusinów, 35 tys. „Poleszuków”, 20 tys. Rosjan i Litwinów, a spośród 336 tys. uchodźców spod okupacji niemieckiej – 138 tys. Polaków i 198 tys. Żydów<sup>29</sup>. Nieco inne, acz generalnie zbieżne dane opublikowano w 1950 r. w tomie III *Polskich Sił Zbrojnych...*, poświęconym Armii Krajowej. Zgodnie z nimi deportowanych zostało 1 200 tys. obywateli polskich – 220 tys. w lutym 1940 r., 320 tys. w kwietniu tego roku, 240 tys. w czerwcu i „ponad 300 tys.” w czerwcu 1941 r.

<sup>27</sup> „W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali...”. *Polska a Rosja 1939–1942*, wybór i oprac. J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, Londyn 1983. Kwestie podniesione we wstępie zostały nieco szerzej potraktowane w wydanej w języku angielskim i niemieckim monografii na temat sowietyzacji Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej. J.T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988; *idem*, *Und wehe, du hoffst. Die Sowjetisierung Ostpolens nach dem Hitler-Stalin-Pakt. 1939–1941*, Breisgau 1988.

<sup>28</sup> J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Londyn 1987. Innym – nieco spóźnionym w obliczu ujawnienia materiałów sowieckich – dziełem powstałym na emigracji, mającym ambicję zarysowania całokształtu represyjnej polityki ZSRR wobec ludności polskiej w latach 1939–1943, była praca: Z.S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, Londyn 1991.

<sup>29</sup> B.P., *Polska Wschodnia...*, s. 9–14.



Nie podano liczby aresztowanych, ale sądząc po opisie warunków życia deportowanych, zaliczono do nich także więźniów poprawczych obozów pracy. Wywiezieni w głąb ZSRS mieli przebywać w 2500 punktach 40 systemów obozowych, a zesłańcy – w 3 tys. miejscowości<sup>30</sup>. Zgodnie z szacunkami, opublikowanymi po raz pierwszy w 1943 r., spośród 1 050 tys. deportowanych, ok. 300 tys. pochodzić miało z Wileńszczyzny, 200 tys. z Polesia i Nowogródzczyzny, 150 tys. z Wołynia i 400 tys. z Galicji Wschodniej<sup>31</sup>.

## POMIJANIE PROBLEMATYKI REPRESJI SOWIECKICH W PUBLICYSTYCE I NARRACJI NAUKOWEJ PRL

Choć część elit politycznych tzw. Polski Ludowej, zwłaszcza wojskowych, miała za sobą ważny osobiście i formujący ideowo epizod bynajmniej niedobrowolnego pobytu na obszarze ZSRS w latach II wojny światowej, temat losów Polaków w tym kraju nie był nadmiernie eksplorowany. Pisanie o powrocie „najkrótszą drogą” do Polski nie oznaczało szczegółowego przedstawiania genezy tego dramatycznego doświadczenia. Znaczona tragediami historia setek tysięcy obywateli polskich sprowadzana została do zakończonego szczęśliwie repatriacją „epizodu” bliżej nieokreślonego „wychodźstwa”, „tułaczki”, a nawet „emigracji”, przy czym w publikacjach skupiano się nie na represjach okresu 1939–1941, lecz na życiu „wychodźstwa polskiego” w ZSRS w latach 1941–1946. W okresie późniejszym wzmianki o represjach sowieckich w okresie 1939–1941 pojawiały się w dziełach autorów nie wolnych od politycznego zaangażowania, ale miały charakter marginalny. Aresztowania i deportacje setek tysięcy ludzi określane były mianem co najwyżej „nadużyć” lub nawet „absurdów”<sup>32</sup>. Generał Ignacy Blum, w wydanej na prawach rękopisu monografii poświęconej składowi osobowemu i strukturze socjalnej żołnierzy Armii Polskiej w ZSRS (tzw. Armii Berlinga), dokonał poważniejszej próby weryfikacji danych liczbowych, dotyczących represjonowanych obywateli polskich, na podstawie materiałów Związku Patriotów Polskich. Wydał swoją książkę w chwili, gdy znajdował się już na bocznym torze kariery wojskowej i naukowej<sup>33</sup>. Ograniczenia cenzuralne prowadziły do tego, że bitwa o Monte Cassino, włączona generalnie do panteonu polskiego czynu zbrojnego w latach II wojny światowej, omawiana była bez próby przedstawienia genezy

<sup>30</sup> *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 31–36.

<sup>31</sup> *Polish-Soviet Relations 1918–1943. Official Documents*, Washington 1943, s. 21–22.

<sup>32</sup> M. Turlejska, *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939 – grudzień 1941*, Warszawa 1968, s. 307–310.

<sup>33</sup> I. Blum, *Żołnierze Armii Polskiej w ZSRR (stan osobowy, skład socjalny, czynniki integrujące)*, Warszawa 1967. Także w ujęciu Bluma powodem represji była „powszechna niemal nieufność” władzy radzieckiej wobec niektórych grup ludności „zwłaszcza polskiej” i w jej rezultacie błędy, których wynikiem były „represje stosowane wobec całych grup b. obywateli polskich przez beriowski aparat bezpieczeństwa”, *ibidem*, s. 71.

formowania Armii Polskiej na Wschodzie i II Korpusu Polskiego. Swoistym *curiosum* było umieszczenie na liście szkolnych lektur pomocniczych *Szkiców spod Monte Cassino* Melchiora Wańkowicza czy wcześniejsze wydanie pokiereszowanej przez strażników pamięci z Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk wersji jego reportażu historycznego *Monte Cassino*, pozbawionej jakichkolwiek odniesień do Związku Sowieckiego<sup>34</sup>.

Rysą na tym koherentnym przekazie informacyjnym, pozbawionym faktów godzących w podstawy sojuszu Polski z ZSRS i wykluczającym krytyczną, niezafałszowaną narrację na temat represji sowieckich okresu 1939–1941, stała się aktywność polskiej opozycji politycznej, a zwłaszcza jej części nastawionej bardziej tradycjonalistycznie i niepodległościowo. Symbolem walki z zakłamaniem stała się kwestia katyńska, którą w centrum zainteresowania postawił Instytut Katyński, powstały w 1978 r. w Krakowie z inicjatywy Adama Macedońskiego. Poza „Biuletynem Katyńskim”, przed sierpniem 1980 r. Instytut opublikował tłumaczenie na język polski raportu Komisji Kongresu Stanów Zjednoczonych z 1952 r.<sup>35</sup> Największym rozgłosem spośród tekstów poświęconych zbrodni katyńskiej, powstałych w PRL, cieszyła się wydana po raz pierwszy w 1980 r. i wielokrotnie później wznawiana broszura Leopolda Jerzewskiego (właśc. Jerzego Łojka) *Dzieje sprawy Katynia*<sup>36</sup>.

Przełom polityczny lat 1980–1981 przyniósł zelźenie – mimo wprowadzenia później stanu wojennego – cenzury i dopuszczenie do omawiania pewnych zagadnień wcześniej traktowanych *per non est*. W tym czasie pojawił się także szeroki alternatywny system wydawania prasy i książek, który skupił się początkowo głównie na implementacji publikacji emigracyjnych do krajowego obiegu naukowego i świadomości społecznej. W efekcie opublikowano kilka ważnych pozycji zawierających omówienia kwestii wprawdzie nadal tylko wybranych, jednak traktowanych już bez wykorzystywania ideologicznych klisz. Były to prace dotyczące losów dzieci, oświaty czy opieki społecznej nad ludnością polską w ZSRS, ale głównie w latach 1943–1946<sup>37</sup>. W związku ze zmianami zachodzącymi w polityce wewnętrznej ZSRS, zwłaszcza ogłoszenia głośności przez Michaiła Gorbaczowa, od połowy 1985 r. śmieiej, także w prasie oficjalnej, podnoszono zagadnienia

<sup>34</sup> M. Wańkowicz, *Monte Cassino*, Warszawa 1958; *idem*, *Szkice spod Monte Cassino*, Warszawa 1969.

<sup>35</sup> *Raporty Komisji Specjalnej Kongresu Stanów Zjednoczonych do Zbadania Sprawy Mordu w Katyniu*, cz. 1–2, Warszawa 1980.

<sup>36</sup> L. Jerzewski [J. Łojek], *Dzieje sprawy Katynia*, Warszawa 1980.

<sup>37</sup> Zob. T. Bugaj, *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939–1952*, Jelenia Góra 1982. Drugie poprawione i uzupełnione (o zwiększonej o ok. 25 proc. objętości) wydanie ukazało się w 1984 r.; E. Treła, *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941–1946*, Warszawa 1983. W 1983 r. Albin Głowacki na Uniwersytecie Łódzkim obronił pracę doktorską „Działalność opiekuńcza Związku Patriotów Polskich w ZSRR (1939–1946)”. Do 1989 r. autorowi udało się wydać jedynie kilka artykułów dotyczących problematyki podjętej w dysertacji, poświęconych m.in. opiece nad rodzinami wojskowych oraz inwalidami i starcami.

represji wobec Polaków w ZSRS i innych aspektów relacji polsko-sowieckich w okresie II wojny światowej.

Na fali zachodzących zmian i z myślą o poprawie relacji międzysojuszniczych w ramach Układu Warszawskiego 21 kwietnia 1987 r. Michaił Gorbaczow i Wojciech Jaruzelski podpisali deklarację o współpracy w dziedzinie ideologii, nauki i kultury, która zapowiadała „likwidację »białych plam« w historii stosunków między narodami ZSRR i Polski”. W maju 1987 r. powołano Wspólną Komisję PZPR–KPZR do Spraw Historii Stosunków między PRL i ZSRR. W jej strukturach powstały dwa zespoły – polski i sowiecki – ds. deportacji i przemieszczeń ludności polskiej w głąb ZSRS. Na czele pierwszego z nich stanął generał MSW prof. Tadeusz Walichnowski, co najmniej kontrowersyjny historyk resortowy, rektor Akademii Spraw Wewnętrznych<sup>38</sup>. Zespół ten przygotował na potrzeby prac Komisji przegląd piśmiennictwa dotyczącego deportacji, opublikowany w 1989 r. przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe jako książka w nader wysokim nakładzie 180 tys. egzemplarzy<sup>39</sup>.

Przemiany polityczne drugiej połowy lat osiemdziesiątych, pozwalające na rozszerzenie aktywności Ośrodka „Karta” i Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, przyczyniły się do zaistnienia inicjatyw dokumentacyjnych oraz ogłaszania konkursów na relacje i wspomnienia zesłańcze. Przyspieszyło to zbieranie relacji, pamiętników, wspomnień i dokumentów osobistych Sybiraków. Inicjatywa Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego z 1988 r., a więc z okresu przed przełomem politycznym, zaowocowała napływem 343 tekstów wspomnień i pamiętników o łącznej objętości około 60 tys. stron, które stały się – wraz z kolejnymi, docierającymi w następnych latach świadectwami – podstawą unikatowej kolekcji materiałów źródłowych poświęconych gehennie ludności polskiej na Wschodzie w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu<sup>40</sup>.

Ewolucja sytuacji politycznej w Polsce umożliwiała zapoznanie się z dorobkiem badaczy i publicystów emigracyjnych oraz sowietologów zachodnich. Oznaczało to jednak ciągle badanie dość już obszernego, lecz mało zróżnicowanego materiału dokumentacyjnego o charakterze relacyjno-wspomnieniowym i – w dużej mierze – powielanie dotychczasowych schematów interpretacyjnych oraz szacunków liczbowych bez dostępu do nowych, szczególnie ważnych źródeł proveniencji sowieckiej. Co więcej, mimo że na Zachodzie pojawiały się publikacje sygnowane przez dysydentów z ZSRS, będących uprzednio osobami bliskimi ścisłym kręgom władzy, do wiadomości publicznej nie przedostały się np. ustalenia liczbowe, znane od połowy lat pięćdziesiątych XX w. członkom kierownictwa w Moskwie. Na ich ujawnienie nie zdecydował się nawet Nikita Chruszczow, na którego zlecenie KGB opracowywało materiały dotyczące m.in. Zbrodni Katyńskiej z 1940 r.

<sup>38</sup> *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Walichnowski, Warszawa 1989, s. 12–13.

<sup>39</sup> *Ibidem*.

<sup>40</sup> Zob. M. Ruchniewicz, *Kolekcja sybiracka Archiwum Naukowego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu. Bibliografia komentowana*, Wrocław 2020.

## PRZEŁOM W BADANIACH

Zasadnicza zmiana stanu wiedzy mogła nastąpić jedynie wraz z udostępnieniem dokumentacji wytworzonej przez sowiecki aparat władzy, w tym przez organy bezpieczeństwa. Z wolna zaczęło to następować od 1989 r., gdy wgląd do niektórych odtajnionych zespołów przechowywanych w (ówczesnym) Centralnym Archiwum Państwowym im. Rewolucji Październikowej (przekształconym następnie w Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej) uzyskała stosunkowo nieduża grupa historyków rosyjskich. Pierwszą, odwołującą się do tej podstawy źródłowej, choć niepozbawioną poważnych błędów merytorycznych publikacją na temat deportacji obywateli polskich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej był artykuł Walentyny Parsadanowej<sup>41</sup>, członkini sowieckiej części wspomnianej wyżej Wspólnej Komisji. Wkrótce potem ważne ustalenia opublikowali Nikołaj Bugaj<sup>42</sup> i Wiktor Ziemskow<sup>43</sup>. Poważnym problemem, utrudniającym ocenę podawanych danych, było to, że w pierwszych publikacjach dotyczących represji – nawet w wydawnictwach źródłowych – nie podawano nie tylko tytułów dokumentów, lecz także ich sygnatur archiwalnych, ograniczając się do odwołań do bliżej niezidentyfikowanej kolekcji źródeł.

Rozpad ZSRS i polityka władz rosyjskich w epoce Borysa Jelcyna spowodowały dalsze zdejmowanie ograniczeń dostępu do dokumentów, nie tylko w postaci odtajnienia sygnatur archiwalnych, lecz także dopuszczenia do nich większej grupy badaczy zarówno z Rosji, jak i z zagranicy. Pojawiły się także incydentalnie pojedyncze źródła pochodzące spoza państwowej rosyjskiej sieci archiwalnej, m.in. z archiwum resortowego FSB, a także tzw. Archiwum Prezydenckiego (byłe Archiwum Biura Politycznego KC KPZS). W obiegu naukowym pojawiły się także bogate faktograficznie dokumenty z archiwów regionalnych. Ogromną rolę w ujawnianiu materiałów i zakrojonych na szerszą skalę badaniach na temat zesłań i represji odegrali badacze związani z rosyjskim Memoriałem, zwłaszcza Aleksandr Gurjanow i Nikita Pietrow<sup>44</sup>. Niezwykle interesujące dane, głównie z archiwów rosyjskich, opublikował ukraiński „resortowy” historyk Iwan Biłas<sup>45</sup>. W latach dziewięćdziesiątych zaczęto udostępniać także dokumenty przechowywane w archiwach aparatu partyjnego i służb bezpieczeństwa dawnych republik związkowych ZSRS. O ile w przypadku Litwy oraz – nie bez pewnych zahamowań – Ukrainy możliwości wykorzy-

<sup>41</sup> В. Парсаданова, *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг.*, „Новая и новейшая история”, 1989, № 2.

<sup>42</sup> Zob. pr. М. Бугай, *Депортація населення з України (30–50-ті роки)*, „Український історичний журнал” 1990, № 10, 11.

<sup>43</sup> Zob. pr.: В. Земсков, *Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР)*, „Социологические исследования” 1990, № 11.

<sup>44</sup> Niezwykle wartościowe okazały się szczególnie teksty zamieszczone w tomie: *Пенпессии против поляков и польских граждан*, ред. А. Гурьянов, Москва 1997.

<sup>45</sup> I. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, т. 1–2, Київ 1994.

stania źródeł wytworzonych przez partię komunistyczną i aparat bezpieczeństwa stale się poprawiały, o tyle na Białorusi z czasem nastąpił wyraźny regres.

Stosunkowo korzystny klimat polityczny i otwarcie na współpracę w ramach zewnętrznych inicjatyw źródłowniczych, które uwzględniały szeroki udział archiwistów z krajów posowieckich (głównie z Rosji), zaowocował ważnymi wydawnictwami źródłowymi dotyczącymi wielu istotnych zjawisk i procesów w Związku Sowieckim, w tym zwłaszcza represji. Najcenniejsze przekazy opublikowano w powstałej w 1997 r. serii „Rossija XX wiek. Dokumenty”<sup>46</sup>. Trudną do przecenienia wartość miała także siedmiotomowa edycja źródłowa poświęcona dziejom stalinowskiego Gułagu<sup>47</sup>. Edycjom tym bardzo często towarzyszyły, albo nawet je wyprzedzały, publikacje analityczne powstałe na podstawie obszernych, często dopiero wprowadzanych do obiegu naukowego materiałów archiwalnych. Szansa ta, jeśli chodzi o Rosję, nie została w pełni wykorzystana przez badaczy polskich. Najbardziej wymierne, jeśli chodzi o objętość i wartość pozyskanej dokumentacji, okazały się rezultaty działań Wojskowej Komisji Archiwalnej. Choć początkowo skupiać się ona miała na wyszukiwaniu materiałów dotyczących losów jeńców polskich na terenie ZSRS w okresie II wojny światowej i po wojnie, jednak – jak świadczy inwentarz pozyskanych kopii<sup>48</sup> – dotarła, wprawdzie niekiedy wyrывkowo i fragmentarycznie, do wielu innych interesujących materiałów obrazujących stosunek władz sowieckich do Polaków i Polski w latach trzydziestych, czterdziestych, a nawet pięćdziesiątych XX w.

## PODSTAWOWE PROBLEMY BADAWCZE

Dyskusja wokół tzw. białych plam w historii Polski w największym stopniu dotyczyła przemilczanych albo zafałszowanych aspektów relacji Polski z ZSRS z okresu II wojny światowej. Na plan pierwszy, ze względu na nośność polityczną i swoisty wymiar symboliczny, wysunęła się kwestia Katynia i jeńców polskich w niewoli sowieckiej w latach 1939–1941, a także sowieckich zbrodni wojennych, popełnionych we wrześniu 1939 r. Tematem drugim, ze względu na znaczący rezonans społeczny oraz liczbę osób dotkniętych represjami, stały się deportacje w głąb ZSRS z lat 1940–1941. Tu chyba najmocniej zaznaczył się rozziew między wyobrażeniami społecznymi a rezultatami badań historycznych. Na trzecim miejscu, jeśli możliwe jest wprowadzenie nieco subiektywnej gradacji

<sup>46</sup> Na przykład: *Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш» 1939 – март 1946*, сост. В.Н. Каньшин, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2006.

<sup>47</sup> *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в семи томах*, т. 1–7, Москва 2004–2005.

<sup>48</sup> <https://wbh.wp.mil.pl/pl/pages/kolekcja-akt-z-archiwow-rosyjskich-grupa-zespolow-2020-01-17-b2pv/>, dostęp 28 II 2025 r. Całość pozyskanych kopii obejmuje 87 zespołów liczących 27,4 metrów bieżących akt.

ważności tematyki, pojawiła się kwestia aresztowań i epopei Polaków (obywateli polskich) na obszarze *sensu stricte* Gułagu. Kwestią pochodną, lecz także budzącą zainteresowanie badaczy i części opinii społecznej, był problem mordów dokonanych przez NKWD w więzieniach wschodniej Polski latem 1941 r. Ze względu na pewne wątpliwości i kontrowersje w niniejszym artykule pominięte zostaną kwestie przymusowych przesiedleń ze strefy nadgranicznej w 1940 r. oraz poboru i mobilizacji do Armii Czerwonej w latach 1940–1941, które w niektórych ujęciach i badaniach traktowane są jako przejaw represyjnej polityki okupanta wobec obywateli polskich na obszarach zaanektowanych przez ZSRS.

## KATYŃ I PROBLEMATYKA JEŃCÓW

Jednym z najważniejszych i trwałych osiągnięć historyków i archiwistów polskich, współpracujących ze swoimi kolegami z Rosji, Białorusi i Ukrainy, stały się niezwykle cenne wydawnictwa źródłowe, zawierające niejednokrotnie unikatowe materiały dotyczące represji przeciwko ludności polskiej w okresie 1939–1941, umożliwiające pogłębione badania na ten temat. Ogromną rolę w wyjaśnieniu genezy, okoliczności, przebiegu oraz konsekwencji Zbrodni Katyńskiej odegrała czterotomowa edycja *Katyń. Dokumenty zbrodni*<sup>49</sup>, zawierająca także źródła dotyczące jeńców, którzy uniknęli tragicznego losu wiosną 1940 r. Swoistym kompromisem między oczekiwaniami społecznymi i rygorami naukowymi było zamieszczenie w niej jedynie polskich przekładów akt sporządzonych w języku rosyjskim. Została ona poprzedzona niewielkim tomem zawierającym faksymile i tłumaczenie kilkunastu najważniejszych dokumentów dotyczących stosunku najwyższego kierownictwa partyjno-państwowego ZSRS do oficerów polskich, a później także do samego mordu<sup>50</sup>. Swoistym pokłosiem tego wydawnictwa i ujawnienia list kateńskich były liczne publikacje, zawierające wykazy i biogramy ofiar zbrodni pod kątem ich miejsca zamieszkania oraz statusu społecznego i zawodowego<sup>51</sup>. Wytrwałe poszukiwania, prowadzone do początku

<sup>49</sup> *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny sierpień 1939 – marzec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1995; t. 2: *Zagłada marzec – czerwiec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1998; t. 3: *Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*, red. W. Materski et al., Warszawa 2001; t. 4: *Echa Katynia kwiecień 1943 – marzec 2005*, red. W. Materski et al., Warszawa 2006.

<sup>50</sup> *Katyń. Dokumenty ludobójstwa*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992.

<sup>51</sup> Poza tomami wydanymi w ramach *Indeksu Represjonowanych* zob. m.in.: *Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 2000; *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, t. 1–2, red. Z. Gajowniczek, B. Gronek, Warszawa 2006; *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Tucholski, W.K. Roman, Warszawa 2003; a także: W. Lutyński, *Lista lekarzy weterynarii jeńców obozów w Kozielsku i Starobielsku zamordowanych w Katyniu i Charkowie*, Warszawa 1998; Z.J. Peszkowski, S.Z. Zdrojewski, *Leśnicy w grobach Katynia*, Warszawa–Łódź–Orchard Lake 2001; M.J. Rubas, *Katyńska lista strat formacji granicznych. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariusze Straży Granicznej pomordowani i zaginieni na wschodzie na przełomie lat 1939/1940*, Warszawa 2000.



lat dwudziestych XXI w. przez historyków rosyjskiego Memoriału, pozwoliły na dodanie, w księgach pamięci zamordowanych w Katyniu i Kalininie, wydanych w latach 2015 i 2019 w Moskwie, po kilka–kilkanaście nowo zidentyfikowanych ofiar tych zbrodni, a także na wzbogacenie niektórych biogramów m.in. o prawdopodobne daty śmierci<sup>52</sup>. Swoistym rewersem monumentalnych ksiąg upamiętniających ofiary są prace poświęcone wykonawcom zbrodni, przynoszące interesujące dane na ich temat. Wykaz, zawierający ustalone na podstawie akt personalnych i list nagrodzonych za zbrodnie funkcjonariuszy i żołnierzy Wojsk Konwojowych NKWD, został opublikowany przez Pietrowa<sup>53</sup>.

Do pierwszych obszernych, analitycznych publikacji poruszających zagadnienie Mordu Katyńskiego należy pionierska praca Albina Głowackiego, zawierająca także omówienie wielu innych aspektów polityki ZSRS wobec ludności polskiej na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941<sup>54</sup> oraz zogniskowane na losach jeńców publikacje Stanisława Jaczyńskiego<sup>55</sup>. Mniejszą wartość miały prace Piotra Żaronia, nierecypujące ujawnionej dokumentacji posowieckiej<sup>56</sup>. W historiografii rosyjskiej przełomową publikacją była monografia Natalii Lebediewej na temat Katynia z 1994 r.<sup>57</sup> Ważne były także kolejne prace historyków rosyjskich: Inessy Jaźborowskiej, Anatolija Jabłokowa i Jurija Zorii z 1998 r.<sup>58</sup> oraz Inessy Jaźborowskiej, Anatolija Jabłokowa i Walentyny Parsadanowej z 2001 r.<sup>59</sup> Osobnych opracowań – w postaci artykułów, rzadziej książek – doczekały się obozy jenieckie, zarówno funkcjonujące w okresie 1939–1940, jak i powstałe dopiero po mordzie na oficerach i policjantach polskich oraz aneksji państw bałtyckich przez ZSRS

<sup>52</sup> *Убиты в Катини. Книга памяти польских военнопленных-узников Козельского лагеря НКВД, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2015; *Убиты в Калинин. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, т. 1: *Биограммы военнопленных А–Л*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019; *Убиты в Калинин. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*; т. 2: *Биограммы военнопленных М–Я*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019. *Убиты в Калинин. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*; т. 3: *Что мы знаем о Медном*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

<sup>53</sup> N. Pietrow, *Poczet katów katyńskich*, Warszawa 2015; *idem*, *Награждены за расстрел 1940*, Москва 2016.

<sup>54</sup> A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.

<sup>55</sup> S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2000; *idem*, *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012. Zob. też publikację pod redakcją tego autora: *Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995.

<sup>56</sup> P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 1994; *idem*, *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939. Los jeńców polskich*, Toruń 1998.

<sup>57</sup> Н. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, Москва 1996.

<sup>58</sup> I. Jaźborowska, A. Jabłokow, J. Zoria, *Катынь. Зbrodnie chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998.

<sup>59</sup> И. Яжборовская, А. Яблоков, В. Парсаданова, *Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях*, Москва 2001.

w czerwcu 1940 r.<sup>60</sup> Wiele kwestii, dotyczących zarówno samego mordu, jak i wojennej oraz powojennej historii „sprawy katyńskiej”, szczegółowe zagadnienia dotyczące eks-humacji, a także upamiętnienia ofiar zbrodni dokonanych wiosną 1940 r. znalazły się w dziesiątkach tekstów zamieszczonych na łamach 26 numerów „Zeszytów Katyńskich”, publikowanych od 1990 r. staraniem Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej i Polskiej Fundacji Katyńskiej. Charakter podsumowujący kolejne etapy badań i upamiętniania miała praca o charakterze popularyzatorskim autorstwa Andrzeja Przewoźnika i Jolanty Adamskiej<sup>61</sup>.

W ostatnich latach, z inicjatywy Instytutu Pamięci Narodowej, wydane zostały dwie ważne – choć dokumentujące nie tylko Zbrodnię, ale także tzw. sprawę katyńską – edycje źródłowe: wspomniane już tłumaczenie materiałów Komisji Maddena oraz kolekcja Jana Zygmunta Robla<sup>62</sup>.

Nieco w tle tych publikacji znajdowały się edycje źródłowe dotyczące militarnych aspektów agresji sowieckiej na Polskę we wrześniu 1939 r., w których pojawiły się dokumenty Armii Czerwonej na temat zbrodni wojennych, niekiedy przybranych w kostium rewolucyjnego wymiaru sprawiedliwości, popełnionych na żołnierzach, policjantach i osobach cywilnych<sup>63</sup>. Problematyce tej poświęcono fragmenty prac Wiktora Cygana, Ryszarda Szawłowskiego („Karola Liszewskiego”), Krzysztofa Jasiewicza oraz najpełniejszej monografii na temat działań zbrojnych na wschodnich ziemiach Polski autorstwa Czesława Grzelaka<sup>64</sup>.

<sup>60</sup> Na przykład: M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Siedlce 2013; M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszewie (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Szczytno 2016; B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2014. Problematyka funkcjonowania tzw. obozu rówieńskiego (lwowskiego) znalazła się w kręgu zainteresowań A. Głowackiego – zarówno w jego obszernej pracy dotyczącej sowieckiej polityki okupacyjnej, jak i – nieco bardziej szczegółowo – w kilku artykułach publikowanych w latach dziewięćdziesiątych, np.: A. Głowacki, *Z badań nad dziejami jenieckiego obozu pracy NKWD w Równem (1939–1941)*, „Przegląd Historyczny” 1993, nr 3, s. 307–318; *idem*, *Jeńcy polscy w rówieńskim i lwowskim obozie pracy NKWD (wrzesień 1939 – kwiecień 1941 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1995, t. 38, s. 223–235.

<sup>61</sup> A. Przewoźnik, J. Adamska, *Zbrodnia katyńska. Mord, kłamstwo, pamięć*, Kraków 2010.

<sup>62</sup> *Gdy nieme groby przemawiają... Archiwum dr. Jana Zygmunta Robla*, cz. 1–4, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023; *Gdy nieme groby przemawiają... Spuścizna katyńska*, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023.

<sup>63</sup> *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, red. E. Koźłowski, Warszawa 1994; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 2: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1996; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 3: *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, red. C. Grzelak, Warszawa 1995.

<sup>64</sup> K. Liszewski [R. Szawłowski], *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Londyn 1986 (i kolejne uzupełnione wydania); W.K. Cygan, *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1990; *idem*, *Zbrodnie sowieckie na jeńcach wojennych we wrześniu–październiku 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3; K. Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów: ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*,

Ujawnienie dokumentów dotyczących zbrodni na jeńcach z obozów w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie nieoczekiwanie przyniosło informację o jeszcze jednej masowej zbrodni – mordzie na przeszło 7 tys. więźniów aresztowanych od września 1939 do kwietnia 1940 r. na terenach okupowanych przez ZSRS. Dodatkowe informacje na ten temat zawierały m.in. ustalenia Lebediewej, jednak przełomowe okazały się materiały ujawnione w zasobach byłego archiwum KGB Ukrainiejskiej SRS w Kijowie. Przekazane stronie polskiej wykazy nazwisk z list transportowych więźniów wywiezionych z Kresów Południowo-Wschodnich pozwoliły Zuzannie Gajowniczek na zestawienie tzw. ukraińskiej listy katyńskiej<sup>65</sup> – osób zamordowanych wiosną 1940 r. w trzech więzieniach tej republiki sowieckiej na mocy decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r. Zgodnie z danymi służb bezpieczeństwa ZSRS teczki osobowe ofiar miały ulec zniszczeniu. Niestety poszukiwania analogicznej listy ofiar z sowieckiej Białorusi, zamordowanych w 1940 r. prawdopodobnie w Kuropatach pod Mińskiem, nie dały rezultatu. Istnieje tylko spis osób uwięzionych na przełomie 1939 i 1940 r. w tzw. zachodnich obwodach Białoruskiej SRS, o których losach brak wiadomości, sporządzony na podstawie informacji od rodzin i innych dokumentów, jednak daleko mu do kompletności<sup>66</sup>.

Próbą poszerzenia pola badawczego na temat kwestii Zbrodni Katyńskiej (rozumianej także jako jej implikacje oraz reperkusje polityczne i społeczne, także współczesne) i wyznaczenia nowych kierunków badań jest zbiór *Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty*, wydany w 2025 r. pod redakcją Sławomira Kalbarczyka i Witolda Wasilewskiego, zawierający 14 tekstów historyków polskich, ukraińskich i rosyjskich<sup>67</sup>.

## ARESztOWANIA

Cenne informacje na temat działalności represyjnej organów NKWD i NKGB w pierwszych miesiącach okupacji sowieckiej zostały zamieszczone w dwóch zbiorach dokumentów – ukraińskim z 2009 r. oraz białoruskim, opublikowanym dziesięć lat później,

Warszawa 1997; C. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 1998.

<sup>65</sup> *Ukraiński ślad Katynia*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995. W 1998 r. ukazała się kolejna publikacja zawierająca wiele uzupełnionych danych biograficznych: *Śladem zbrodni katyńskiej*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1998. Niestety zawierająca pełniejsze informacje na temat ofiar Księga Cmentarna Cmentarza w Bykowni obejmuje na razie jedynie pierwszy tom: *Polski Cmentarz Wojenny Kijów-Bykownia. Księga cmentarna*, t. 1: A–B, oprac. P. Libera, R. Rybka, K. Stepan, Warszawa 2015. Dwa kolejne tomy – V i VI – zawierają ikonografię.

<sup>66</sup> M. Wyrwa, *Nieodnalezione ofiary Katynia? Lista osób zaginionych na obszarze północno-wschodnich województw II RP od 17 września 1939 do czerwca 1940 r.*, Warszawa 2015. W kontekście prac dotyczących losów zamordowanych na Białorusi, w Kuropatach pod Mińskiem, warto wspomnieć o pracy białoruskiego historyka: J. Gorelik, *Kuropaty – polski ślad*, Warszawa 1996.

<sup>67</sup> *Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty*, red. S. Kalbarczyk, W. Wasilewski, Warszawa 2025.

obejmującym jednak tylko okres do grudnia 1939 r.<sup>68</sup> Problematyka aresztowań na okupowanych obszarach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941, podobnie jak kwestie zwalczania – skala, ale także metody operacyjne – konspiracji niepodległościowej, przede wszystkim polskiej, znalazły się w kilku edycjach źródłowych. Pierwszą z nich był niezwykle cenny, dwutomowy wybór dokumentów z archiwum FSB w Moskwie, dotyczący walki z polskim podziemiem<sup>69</sup>. Stanowił on rozwinięcie pierwszych dwóch części wydawnictw *Organy gosudarstwiennoj biezopasnosti*<sup>70</sup>, w którym pojawiło się kilka interesujących dokumentów dotyczących rozpracowywania podziemia, nie tylko polskiego, lecz także ukraińskiego, białoruskiego, żydowskiego i litewskiego na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Kryteria doboru i sposób edycji (we fragmentach, a w przypadku edycji rosyjskiej bez jakichkolwiek informacji o sygnaturze) nie pozwalają rozstrzygnąć kwestii reprezentatywności tych dokumentów. Kolejne bardzo cenne wydawnictwa źródłowe były efektem bliskiej współpracy pracowników archiwum MSWiA, a później IPN, z pionem archiwalnym SBU na Ukrainie, dysponentem bogatych archiwaliów NKWD i NKGB z lat 1939–1941. Jej rezultatem były dwie publikacje dotyczące represji wobec podziemia polskiego w tym okresie na terenach tzw. zachodnich obwodów Ukraińskiej SRS<sup>71</sup>. IPN udało się także uzyskać kopie ważnych dokumentów z archiwów sowieckich służb bezpieczeństwa z Litwy. Niestety polityka władz w Mińsku uniemożliwiła głębszą eksplorację materiałów ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś. Próbką ich zawartości mogą być edycje źródłowe Michała Gnatowskiego, poświęcone sytuacji na Białostocczyźnie w latach 1939–1941, w których znajdują się m.in. sprawozdania i meldunki lokalnych (rejonowych) placówek NKWD<sup>72</sup>. Dopełnieniem materiałów NKWD i NKGB są sprawozdania innych pionów administracji ZSRS<sup>73</sup>, a także świadectwa oso-

<sup>68</sup> *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України*, ред. В. Даниленко, С. Кокін, Київ 2009; *НКВД в Западной Белоруссии. Сентябрь – декабрь 1939 г. Документы и материалы*, Минск–Москва 2019.

<sup>69</sup> *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1–2, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa–Moskwa 2001.

<sup>70</sup> *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов*, т. 1: *Накануне*, кн. 1: (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.); кн. 2: *1 января – 21 июня 1941 г.*, ред. В.П. Ямпольский и др., Москва 1995.

<sup>71</sup> *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3: *Polskie podziemie 1939–1941*, cz. 1–2, ред. J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa–Kijów 2004; t. 10: *Rozkaz nr 001353. Operacja proskrypcyjna NKWD 1939–1941*, ред. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2020.

<sup>72</sup> M. Gnatowski, *Problemy SZP-ZWZ w regionie białostockim w latach 1939–1941 w świetle dokumentów NKWD (NKGB)*, „Studia Podlaskie” 1998, t. VIII, s. 227–299; idem, *Niepokorna Białostocczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001; idem, *Nowe radzieckie dokumenty o postawach ludności i polskim podziemiu niepodległościowym w regionie łomżyńskim w 1941 r.*, „Studia Łomżyńskie” 2006, t. 16, s. 397–470.

<sup>73</sup> W.I. Adamuszek, N.W. Iwanowa, *Litości... Represje w obwodzie wilejskim w dokumentach 1939–1941*, Warszawa 1996; *Wyzwoleni i zniewoleni. Polsko-białoruskie pogranicze 1939–1941 w białoruskich dokumentach archiwalnych*, ред. A. Smalianczuk, Warszawa 2023.

biste, ukazujące indywidualny aspekt represji. Szczególnie interesujące są materiały ukazujące styk sowiecko-polsko-białoruski czy sowiecko-polsko-żydowski<sup>74</sup>. Dokumenty obrazujące – niekiedy w wymiarze jednostkowym – terror okupanta w latach 1939–1941 na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej znalazły się w kilku tomach cennego wydawnictwa źródłowego *Polacy na Ukrainie* wydawanego pod redakcją Stanisława Stępnia<sup>75</sup>. Wybór niezwykle interesujących danych dotyczących represji wobec Kościoła grecko-katolickiego i jego hierarchii, ujawniający skalę rozpracowywania duchowieństwa, a także wobec podziemia nacjonalistycznego na Ukrainie, zawierają m.in. zbiory dokumentów dotyczących działalności Stepana Bandery, Romana Szuchewycza czy metropolity Andreja Szeptyckiego<sup>76</sup>. Wysiłek historyków Memoriału w postaci szczegółowej kwerendy w rosyjskich archiwach centralnych, ale przede wszystkim regionalnych, pozwolił na wydanie wielotomowego zbioru zawierającego listy represjonowanych w latach 1939–1941. Znalazły się w nim spisy personalne i podstawowe informacje o pobycie w więzieniach i obozach tysięcy obywateli II Rzeczypospolitej, poprzedzone kompetentnym wstępem badaczy rosyjskich lub polskich<sup>77</sup>. Znacznie trudniejsze do wykorzystania są dane zgromadzone w ramach ukraińskiego projektu „Zrehabilitowani przez historię”. Ze względu na zróżnicowane – odmienne niemal w każdym obwodzie – założenia i podstawę archiwalną (zasadniczym materiałem źródłowym są akta NKGB, MGB, KGB przechowywane w zasobie SBU, dotyczące spraw osób zrehabilitowanych) oraz sposób opracowania, nie obejmują one wszystkich kategorii represjonowanych<sup>78</sup>.

<sup>74</sup> *Archiwum Ringelbluma*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000; *Widziałem anioła śmierci... Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej. Świadczenia zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006; K. Jasiewicz, *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009; *Za pierwszych Sowietów. Polsko-białoruskie pogranicze 1939–1941 w relacjach mówionych mieszkańców Białorusi*, red. A. Smalianczuk, Warszawa 2021.

<sup>75</sup> *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 2: *Lata 1939–1945*, red. S. Stępień, t. 1–4, Przemyśl 2015–2023; *Wołyn za „pierwszych Sowietów”. Losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego. Zbiór dokumentów. Lata 1939–1941*, t. 1–4, red. S. Stępień, Przemyśl 2019–2024.

<sup>76</sup> *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944)*, red. С. Богунов, В. Сергійчук та ін., Київ 2005; *Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки*, red. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2006; *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*, red. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2007.

<sup>77</sup> *Indeks Represjonowanych*, t. 1: *Rozstrzelani w Katyniu*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1995; t. 2: *Rozstrzelani w Charkowie*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1996; t. 3: *Rozstrzelani w Twerze*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1997; t. 5: *Jeńcy w Gрязowcu i Suzdału*, red. E. Rybarska, Warszawa 1998; t. 6: *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza*, red. A. Knyt, Warszawa 1998; t. 9: *Jeńcy zmarli i zaginięci*, red. E. Rybarska, Warszawa 1999; t. 10, cz. 1 i 2: *Więźniowie łagrów w rejonie Workuty*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2001; t. 11: *Jeńcy w Juży*, red. E. Rybarska, Warszawa 2000; t. 12: *Jeńcy obozu lwowskiego*, red. E. Rybarska, Warszawa 2001; t. 15: *Aresztowani na Zachodniej Białorusi*, red. E. Dzwonkiewicz, Warszawa 2003; t. 21: *Zabici w Katyniu*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2013.

<sup>78</sup> Opublikowane dla Galicji Wschodniej i Wołynia tomy (obwód wołyński – 4 tomy, rówieński – 10, iwano-frankiński – 2, lwowski – 15 i tarnopolski – 6 tomów) zawierają dziesiątki tysięcy biogramów,



Fundamentalną pracą, opierającą się na słabo dostępnych lub w ogóle niedostępnych dla badaczy polskich archiwaliach FSB, wprowadzającą do historiografii dokładne dane na temat skali aresztowań, przynależności narodowej i społecznej uwięzionych, zarzutów oraz zapadłych wyroków, jest publikacja Olega Gorłanowa i Arsienija Rogińskiego w zbiorze *Memoriału*<sup>79</sup>. Odwołując się do tych samych materiałów sprawozdawczych struktur NKWD i NKGB publikacje Olega Mozochina<sup>80</sup> są znacznie uboższe w odniesieniu do obszarów okupowanych, choć dzięki zestawieniu z danymi obejmującymi obszar całego ZSRS pokazują skalę i intensywność represji na terenach nowo wcielonych, forsonnie sowieetyzowanych w latach 1939–1941.

Udostępnione dokumenty z archiwów litewskich, ukraińskich i białoruskich stały się postawą fundamentalnej pracy Rafała Wnuka na temat polskiego podziemia niepodległościowego i represji wobec niego<sup>81</sup>, a także opracowań Tomasza Strzembosza dotyczących podziemia i partyzantki antysowieckiej, zwłaszcza na ziemi augustowskiej<sup>82</sup>, i Wandy Roman o konspiracji wojskowej na Wileńszczyźnie<sup>83</sup>. Prace te pozwoliły na zarysowanie obrazu struktur podziemia, zadziwiająco rozbudowanych w pierwszych miesiącach okupacji, ale jednocześnie potwierdziły ogromną skuteczność aparatu NKWD i NKGB w ich likwidacji oraz skalę represji i strat poniesionych przez członków konspiracji. Jaką wagę mogą mieć materiały poszczególnych spraw śledczych i karnych, dowodzą szczegółowe studia przypadków – Pawła Rokickiego poświęcone rozpracowaniu Nikodema Sulika<sup>84</sup> oraz bardziej publicystyczne Elżbiety Kotarskiej o tzw. procesie czternastu<sup>85</sup>. Funkcjonowanie więziennictwa sowieckiego na Kresach

głównie jednak osób represjonowanych po 1944 r., ponadto wspomnienia, relacje i – pełniące funkcję ilustracyjną – dokumenty z niektórych spraw osobowych.

<sup>79</sup> O.A. Горланов, А.Б. Рогинский, *Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг.* [w:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997.

<sup>80</sup> Spośród wydawanych pod różnymi tytułami zestawień statystycznych: О. Мозохин, *Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ (1918–1953 гг.)*, Москва 2018.

<sup>81</sup> R. Wnuk, „Za pierwszego Sowietu”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

<sup>82</sup> Poza wcześniejszymi krótszymi opracowaniami, opierającymi się głównie na dokumentacji polskiej, zob. przede wszystkim T. Strzembosz, R. Wnuk, *Czerwone bagno: konspiracja i partyzantka antysowiecka w Augustowskim: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Gdańsk 2009.

<sup>83</sup> W. Roman, *Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Toruń 2001; eadem, *Za Polskę do celi śmierci: śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2001; eadem, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001.

<sup>84</sup> P. Rokicki, *Obiekt „Kazilas”. Inwigilacja komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ płk. Nikodema Sulika przez NKWD-NKGB w latach 1940–1941*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowej” 2020, nr 2, s. 117–141.

<sup>85</sup> E. Kotarska, *Proces czternastu*, Warszawa 1998.



Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 znalazło swoje odbicie m.in. w obszernym artykule Głowackiego oraz w pierwszym rozdziale publikacji Moniki Tomkiewicz, dotyczącym wileńskiego więzienia na Łukiszkach<sup>86</sup>. Próbę zarysowania represji wobec świata nauki podjął Kalbarczyk<sup>87</sup>. Informacje dotyczące terroru wobec mieszkańców okupowanych ziem wschodnich znalazły się także w publikacjach poświęconych historii poszczególnych regionów, autorstwa m.in. Edyty Czop, Anny Zapalec czy – w języku ukraińskim – Mykoły Kuczerepy<sup>88</sup>. Dokumenty obrazujące działania represyjne aparatu bezpieczeństwa ZSRS zostały wykorzystane także w studiach historyków litewskich<sup>89</sup> czy ukraińskich (Ihor Iljuszyn), poświęconych tematyce polskiego podziemia niepodległościowego<sup>90</sup>. Całościową próbą ukazania sowieckiej polityki represyjnej na obszarach tzw. Ukrainy Zachodniej w latach 1939–1941 jest monografia Wołodymyra Barana i Wasyla Tokarśkiego *Zaczystka*<sup>91</sup>. W przypadku Litwy należy wspomnieć o pierwszych rozdziałach monografii Arvydasa Anušauskasa, traktującej o represjach sowieckich wobec ludności Litwy w latach 1940–1958<sup>92</sup>. Na osobną uwagę zasługuje wysiłek poznawczy historyków spod znaku Memoriału, którzy opublikowali prace niezwykle cenne i przydatne w analizie represyjnej polityki władz ZSRS – wykaz obozów, obsadę kadry kierowniczej NKWD do 1941 r., a także tom dokumentów poświęcony przekształceniom struktur sowieckiego aparatu bezpieczeństwa do 1960 r.<sup>93</sup>

<sup>86</sup> A. Głowacki, *Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR*, Łódź, 10 czerwca 1996 r., red. J. Mikoda, Warszawa 1997, s. 12–55; M. Tomkiewicz, *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa 2018.

<sup>87</sup> S. Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej. Zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001. W odniesieniu do ukraińskiej inteligencji tzw. Zachodniej Ukrainy zob. też: O.C. Рубльов, Ю.А. Черченко, *Сталініцина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*, Київ 1994 oraz O. Hnatiuk, *Odwaga i strach*, Wojnowice 2016.

<sup>88</sup> E. Czop, *Obwód łwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941*, Rzeszów 2004; A. Zapalec, *Ziemia tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, Kraków 2006; M. Кучерепа, *Історія Волині 1939–1941 рр.*, Луцьк 2006.

<sup>89</sup> A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius 2015.

<sup>90</sup> І. Ілюшин, О. Пшенников, *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2–4, s. 424–434.

<sup>91</sup> В. Баран, В. Токарський, „Зачистка”. *Політичні репресії в західних областях України 1939–1941*, Львів 2014.

<sup>92</sup> A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius 1995.

<sup>93</sup> ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960, сост. А.И. Какурин, Н.В. Петров, Москва 2000; Н.В. Петров, К.В. Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941*, Москва 1999; *Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1991. Справочник*, Москва 2003; *Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960. Справочник*, сост. М.В. Смирнов, Москва 1998.

## MORDY W WIĘZIENIACH W 1941 R.

Wśród kwestii, które znalazły się w latach pięćdziesiątych XX w. w kręgu zainteresowania nie tylko naukowców, lecz także organów ścigania (śledztwa podjęte przez prokuraturę IPN), były także mordy dokonane przez NKWD w więzieniach na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu 1941 r. i zbrodnicza ewakuacja więźniów oraz jeńców z tzw. obozu lwowskiego. Wiele dokumentów opublikowano w pracy Biłasa<sup>94</sup>, w zbiorze *Zachidnoukrajinska trahedija*<sup>95</sup> oraz periodyku „Z istoriji WCzk, OHPU na Ukraini”<sup>96</sup>. W Polsce wydany został tom *Drogi śmierci*, zawierający wybór dokumentów z moskiewskiego Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej, kilka tekstów poświęconych masowym zabójstwom więźniów<sup>97</sup> oraz tom zbiorowy, zawierający wyniki badań poświęconych tej problematyce<sup>98</sup>. W połączeniu z późniejszymi prześladowaniami i pogromami ludności żydowskiej opis dramatu więźniów znalazł się w pracy Bogdana Musiała<sup>99</sup> oraz w obszernej monografii Kaia Struvego<sup>100</sup>. W 2017 r. podstawowe ustalenia historiografii oraz dokumentacja opublikowane zostały w anglojęzycznym tomie źródeł *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941*<sup>101</sup>.

## DEPORTACJE

Ogromną społeczną nośność i wagę miał problem Sybiraków. Przekładał się on nie tylko na aktywność w sferze politycznej, publicystyce, lecz także na zainteresowanie naukowców masowymi deportacjami obywateli polskich w latach 1940–1941. Także w tym wypadku publikacjom analitycznym towarzyszyły edycje źródłowe, powstające w efekcie współpracy naukowców polskich, rosyjskich i białoruskich. Szczyt współpracy przypadł na ostatnie lata XX i pierwsze lata XXI w., a ich efektem są polsko-rosyjskie<sup>102</sup>

<sup>94</sup> I. Білас, *Репресивно-каральна система...*

<sup>95</sup> О. Романів, І. Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941*, Львів–Нью-Йорк 2002.

<sup>96</sup> „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1997, № 1–2, s. 394–431; 1998, № 1–2, s. 390–430.

<sup>97</sup> K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1997.

<sup>98</sup> *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD...*

<sup>99</sup> Tłumaczenie polskie: B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.

<sup>100</sup> K. Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*, München 2015. O pogromach antyżydowskich zob. też W. Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012.

<sup>101</sup> *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. A Sourcebook*, wyd. K. Kiebusinski, A. Motyl, Amsterdam 2017.

<sup>102</sup> *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. W. Chrisforow, W. Majewski, J. Tucholski, Warszawa–Moskwa 2003.

i polsko-białoruskie<sup>103</sup> tomy dokumentów, częściowo lub w całości poświęcone przymusowym wysiedleniom obywateli II Rzeczypospolitej. Znacznie trwalsza okazała się nawiązana jeszcze pod koniec XX w. współpraca polsko-ukraińska, która zaowocowała w 2024 r. tomem poświęconym masowym deportacjom ludności z byłych ziem wschodnich Polski<sup>104</sup>. Zawiera on dokumenty, pozwalające na bardzo szczegółowe odtworzenie mechanizmu przygotowania i przeprowadzenia operacji wysiedlenia tzw. osadników, rodzin osób represjonowanych w kwietniu 1940 r., tzw. bieżenców oraz rodzin represjonowanych w okresie 1940–1941. Pojedyncze, choć często wartościowe dokumenty pojawiały się w poszczególnych edycjach ukraińskich, rosyjskich czy litewskich<sup>105</sup>. Ewenementem był wydany najpierw po rosyjsku, a później także po polsku zbiór dokumentów z archiwów Kazachstanu, poświęconych deportacjom Polaków do tego kraju od lat trzydziestych po 1956 r.<sup>106</sup>

Wśród organizacji, środowisk czy instytucji, które w sposób bardziej systematyczny zajmowały się fundamentalnymi edycjami źródeł i materiałów dotyczących zesłań, należałoby wymienić wydawnictwa Biblioteki Zesłańca, bazujące na materiałach zebranych w archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, które po kilkunastoletniej przerwie wznowiło swoją prężną działalność edytorską<sup>107</sup>, oraz środowisko Karty, które – m.in. dzięki współpracy z badaczami rosyjskimi – nie tylko opracowywało bazę danych ofiar NKWD, lecz także opublikowało wielotomową serię „Indeks Represjonowanych”, w tym kilka pozycji zawierających kompletne spisy osób deportowanych do poszczególnych regionów Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (obwody archangielski, wołogodzki, mołotowski oraz Komi ASRS)<sup>108</sup>.

<sup>103</sup> „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941, t. 2: *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, red. B. Groniek, Z. Jakubowski, Warszawa 2001.

<sup>104</sup> *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 11: *Operacje deportacyjne NKWD 1939–1941*, red. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2024.

<sup>105</sup> *Органы*, t. 1, cz. 1 i 2...; *Радянські...; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х томах*, red. Я. Сливка та ін., Львів 1998–2002.

<sup>106</sup> *Z dziejów Polaków w Kazachstanie 1936–1956. Zbiór dokumentów z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstan*, red. B.Ż. Abyłhożyn et al., tłum. Z. Landowski, Warszawa 2006. Ich uzupełnieniem jest publikacja przygotowana na podstawie dwóch tomów kazachskiej edycji poświęconej deportacjom na obszarach Kazachskiej SRS w latach trzydziestych i czterdziestych XX w. wydana w 2019 r. w Gdańsku nakładem Muzeum II Wojny Światowej: *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu*, oprac. D. Panto, Gdańsk 2019. Warto zauważyć, że publikacja zawiera również kilka relacji, a dokumenty z archiwów kazachskich datowane są w istocie na lata 1935–1944.

<sup>107</sup> Poza kilkunastoma tomami wydanymi w latach dziewięćdziesiątych XX w. w ramach projektu „Biblioteka Zesłańca. Świadczenia XX wieku” w latach 2019–2024 M. Ruchniewicz, P. Cichoracki i M. Jakimowicz opublikowali 17 tomów zawierających 35 wspomnień zesłańców, dotyczących w znacznej mierze okresu 1939–1941.

<sup>108</sup> *Indeks Represjonowanych*, t. 14: *Deportowani w obwodzie archangielskim, cz. I–VII*, red. E. Rybarska, A. Gurjanow, Warszawa 2003–2007; *Indeks Represjonowanych*, t. 17: *Deportowani w obwodzie wołogodz-*

Prace o charakterze naukowym, wraz ze źródłami zamieszczanymi w dziale „Relacje z zesłania”, publikowane są w kwartalniku Rady Naukowej Zarządu Głównego Związku Sybiraków „Zesłaniec”, ukazującym się od 1996 r. z inicjatywy Antoniego Kuczyńskiego i Wiesława Krawczyńskiego. Ważnym ośrodkiem nie tylko edukacyjnym, lecz także edytorskim i naukowym stało się Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku. Poza wydawnictwami o charakterze popularyzatorskim, dotyczącymi m.in. dziejów Syberii, postrzeganych przez pryzmat losów Polaków (od XVIII w.), w serii „Wspomnienia i Relacje” publikowane są świadectwa zesłańców z lat II wojny światowej. Nieco skromniejszą niż wspomniane muzeum aktywność edytorską przejawia założone w 2011 r. Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

Możliwość zapoznania się z archiwaliami posowieckimi przez coraz większą grupę historyków polskich zaowocowała pojawieniem się fundamentalnych prac dotyczących polityki represyjnej ZSRR wobec obywateli II Rzeczypospolitej, w tym deportacji, autorstwa Albina Głowackiego<sup>109</sup>, Ewy Kowalskiej<sup>110</sup> czy Daniela Boćkowskiego<sup>111</sup>. Ożywione badania z wykorzystaniem źródeł wspomnieniowych i relacji podjęli także badacze z ośrodka wrocławskiego pod kierunkiem Stanisława Ciesielskiego – Grzegorz Hryciuk i Aleksander Srebrakowski. Jako pierwsi, w pracy wydanej jeszcze w 1993 r., bazując nie tylko na analizie licznych wcześniejszych danych i szacunków, przychylił się do uznania zweryfikowanych, niższych od wcześniej przyjmowanych, ustaleń liczbowych, a także osadzili deportacje Polaków w szerszym kontekście sowieckich akcji represyjnych lat II wojny światowej i okresu powojennego<sup>112</sup>. Ciesielski, wraz z zespołem badawczym, zainicjował prace nad problematyką życia codziennego zesłańców polskich w ZSRR w latach 1940–1946, odwołujące się do bogatego materiału wspomnieniowego i relacyjnego, a także do dostępnych już archiwaliów posowieckich<sup>113</sup>. Wysoko oceniona została również oryginalna i pionierska monografia Ciesielskiego na temat losów Polaków

kim, red. A. Dziękiewicz, Warszawa 2005; *Indeks Represjonowanych*, t. 18: *Deportowani w Komi ASRR*, cz. I–II, red. E. Rybarska, M. Rogaczow, Warszawa 2008–2009; *Indeks Represjonowanych*, t. 20: *Deportowani w obwodzie mołotowskim*, red. E. Kołodziejska, Warszawa 2010.

<sup>109</sup> A. Głowacki, *Sowieci...*

<sup>110</sup> E. Kowalska, *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998.

<sup>111</sup> D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.

<sup>112</sup> S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003. Ogólny kontekst sowieckiej polityki represyjnej nakreślił później znacznie szerzej Stanisław Ciesielski w swoim trzytomowym opracowaniu poświęconym represjom w ZSRR w okresie 1929–1953, w tym dotyczącym polityki represyjnej w latach 1928–1941: S. Ciesielski, *Wróg jest wszędzie. Stalinowska polityka represyjna w latach 1928–1941*, Toruń 2013.

<sup>113</sup> *Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997.

zesłanych do Kazachstanu<sup>114</sup>, mogąca stanowić model dla opracowań dotyczących obywateli polskich deportowanych do innych regionów ZSRS. Kuczyński, w wielokrotnie później wznawianej pracy, wpisał represje wobec obywateli II Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej w szeroką panoramę losów polskich na Syberii<sup>115</sup>. Próbę zestawienia miejsc uwięzienia i zesłania mieszkańców Polski podjął w 1993 r. Kalbarczyk, publikując pierwszy, a cztery lata później drugi tom wykazu łagrów i miejsc ich przymusowej pracy w latach 1939–1943<sup>116</sup>.

Poza historykami rosyjskimi z kręgu Memoriału oraz pojedynczymi badaczami ukraińskimi<sup>117</sup>, białoruskimi<sup>118</sup> i litewskimi<sup>119</sup>, podejmującymi kwestie deportacji obywateli polskich z punktu widzenia polityki represyjnej wobec mieszkańców byłych wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, traktowanych jako integralna część powojennych Białorusi, Ukrainy czy Litwy, omawiana problematyka pozostała domeną badaczy polskich. Nieco bardziej wartościowy – dzięki publikacji z ostatnich lat – wydaje się dorobek w dziedzinie dokumentacji wojennych losów wysiedlonych Żydów<sup>120</sup>.

Publikacje z anglosaskiego czy niemieckiego kręgu językowego mają często charakter wtórny, naśladowczy, kompilacyjny; najbardziej wartościową ich część stanowią tłumaczenia prac, a także wydawnictw źródłowych, autorów polskich i rosyjskich. W kręgu odbiorców tych opracowań niewątpliwie największe zainteresowanie budzi Katyń, który w publikacjach popularnonaukowych i popularnych stanowi swoisty symbol zbrodniczego charakteru stalinowskiego systemu władzy. Część spośród prac naukowych w większym stopniu skupia się na powojennej recepcji sprawy Katynia, a także na kwestiach polityki pamięci<sup>121</sup>.

<sup>114</sup> S. Ciesielski, *Polacy w Kazachstanie 1940–1946. Zesłańcy lat wojny*, Wrocław 1996.

<sup>115</sup> A. Kuczyński, *Syberia. Czterysta lat polskiej diaspory. Antologia historyczno-kulturowa*, Wrocław 1993.

<sup>116</sup> S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939–1943*, t. 1, Warszawa 1993; t. 2, Warszawa 1997.

<sup>117</sup> Zob. np. I.I. Винниченко, *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання*, Київ 1994; Т.В. Вронська, *Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин ворогів народу в Україні (1917–1953)*, Київ 2009; В. Баран, В. Токарський, „Зачистка”...

<sup>118</sup> Zob. np.: A.F. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939–1941)* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994; J.S. Pawłow, *Represjonowanie polskich osadników w zachodnich obwodach Białorusi* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945...*

<sup>119</sup> A. Anušauskas, *Lietuvių...; Lietuvos gyventojų tremimai 1941, 1945–1952 M. Dokumentu rinkinys*, red. G. Rudis, Vilnius 1994.

<sup>120</sup> *Jews in Eastern Poland and the USSR 1939–1946*, wyd. N. Davies, A. Polonsky, London 1991; M. Nesselrodt, *Dem Holocaust entkommen. Polnische Juden in der Sowjetunion 1939–1946*, Berlin 2021; E. Adler, *Survival on the Margins. Polish Jewish Refugees in the Wartime Soviet Union*, Cambridge–London 2020.

<sup>121</sup> W jęz. angielskim: P. Allen, *Katyn: The Untold Story of Stalin's Polish Massacre*, New York 1991; *idem*, *Katyn: Stalin's massacre and the seeds of Polish Resurrection*, Annapolis 1996; *idem*, *Katyn: Stalin's Massacre and the Triumph of Truth*, DeKalb 2010; W. Abarinow, *The murderers of Katyn*, New York 1993; G. Sanford, *Katyn and the Soviet massacre of 1940: Truth, justice and memory*, London 2005; A. Cienfiala, N. Lebedeva, W. Materski, *Katyn: A Crime without Punishment. Annals of Communism Series*, Yale 2008; E. Maresch, *Katyn 1940: The documentary evidence of the West's betrayal*, Stroud 2010; *Remem-*



Postęp badań skłaniał co pewien czas do przeprowadzenia próby uogólnienia i podsumowania stanu wiedzy i ustaleń dotyczących terroru sowieckiego wobec obywateli polskich w latach 1939–1941. Stanowiły one z reguły część szerszych ujęć, poświęconych represjom wobec ludności lub obywateli II Rzeczypospolitej lub stratom poniesionym w okresie II wojny światowej. Za pierwszą z nich można uznać raport profesorów Stanisława Ciesielskiego, Albina Głowackiego i Andrzeja Paczkowskiego, przygotowany w 2000 r. pod egidą Karty i Ministerstwa Sprawiedliwości<sup>122</sup>. Szerszy zakres miała podobna publikacja z 2009 r., sygnowana przez IPN<sup>123</sup>. W języku angielskim ukazała się praca Hryciuka, przynosząca rekapitulację dotychczasowych ustaleń liczbowych dotyczących charakteru i rozmiarów represji na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej<sup>124</sup>. Omówieniu bilansu badań nad kwestiami spornymi z dziejów relacji polsko-rosyjskich w XX w. poświęcony był obszerny tom wydany po polsku i po rosyjsku na temat białych plam w relacjach polsko-sowieckich<sup>125</sup>. Reasumpcję stanu wiedzy o represjach przyniósł wreszcie wydany przez IPN tom poświęcony porównaniu wybranych aspektów okupacji ziem polskich przez III Rzeszę i ZSRS w okresie II wojny światowej. Charakter syntetycznej, skrótowej charakterystyki specyfiki rządów sowieckich, niewnoszącej jednak ważnych ustaleń faktycznych ani propozycji interpretacyjnych, miał tekst Marka

bering *Katyn*, red. A. Etkind et al., Cambridge 2012; *Katyn: State-sponsored extermination: Collection of essays*, red. M. Szonert-Binienda, Cleveland 2012; J. Rogoyska, *Surviving Katyn. Stalin's Polish Massacre and the Search for Truth*, London 2021. W jęz. niemieckim: G. Kaiser, *Katyn. Das Staatsverbrechen – das Staatsgeheimnis*, Berlin 2002; V. Zaslavsky, *Klassensäuberung. Das Massaker von Katyn*, Berlin 2007; T. Urban, *Katyn 1940. Geschichte eines Verbrechens*, München 2015 (wydanie także w jęz. angielskim); C. Weber, *Krieg der Täter. Die Massenerschießungen von Katyn*, Hamburg 2015; *Erinnerungsorte für die Opfer von Katyn*, red. A. Kaminsky, Leipzig 2013; C. Kalmbach, *Das Massaker erinnern: Katyn als lieu de mémoire der polnischen Erinnerungskultur*, Frankfurt am Main 2015. Warto wspomnieć, że kilka spośród wymienionych pozycji, w tym prace Paula Allena, Thomasa Urbana czy Eugenii Maresch, ukazało się także w tłumaczeniu na język polski.

<sup>122</sup> S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002. Pierwsze wydanie raportu pojawiło się w 2000 r. pod patronatem Ministerstwa Sprawiedliwości.

<sup>123</sup> C. Grzelak, *Represje i przestępstwa sowieckie w trakcie działań wojennych na terytorium Polski od 17 września 1939 roku* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 206–214; W. Materski, *Jeńcy wojenni i internowani w latach 1939–1941* [w:] *Polska...*, s. 215–226; K. Jasiewicz, *Aresztowania na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941* [w:] *Polska...*, s. 227–237; A. Głowacki, *Deportowani w latach 1940–1941* [w:] *Polska...*, s. 238–246. Charakter syntetyczny miał także tekst niewątpliwie jednego z najbardziej zasłużonych badaczy tematyki represji sowieckich w latach trzydziestych i czterdziestych XX w. wobec Polaków: A. Gurjanow, *Sowieckie represje polityczne na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2008, s. 21–30.

<sup>124</sup> G. Hryciuk, *Victims 1939–1941: the Soviet Repression in Eastern Poland* [w:] *Shared History – divided Memory. Jews and others in Soviet occupied Poland 1939–1941*, red. E. Barkan et al., Leipzig 2007.

<sup>125</sup> *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010. Teksty Albina Głowackiego, Andrzeja Przewoźnika i Natalii Lebie-diewej.



Wierzbickiego i Piotra Olechowskiego, opublikowany jako aneks do *Raportu o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945* Instytutu Strat Wojennych im. Jana Karskiego<sup>126</sup>.

## DEFICYTY POZNAWCZE I POSTULATY BADAWCZE

Zniknięcie barier politycznych i zniesienie cenzury w Polsce oraz udostępnienie licznych, choć daleko nie wszystkich, posowieckich materiałów archiwalnych pozwoliło na ustalenie przynajmniej zbliżonych do realnych liczb ofiar terroru, motywów i przebiegu wielu operacji represyjnych, przywrócenie pamięci setek tysięcy znanych już z nazwiska ofiar aresztowań, deportacji i mordów. Zgodnie z obecnym stanem wiedzy, jeśli uznać za ofiary omawianych działań okupanta jeńców (45 tys.), aresztowanych (ok. 110 tys.) oraz zesłańców (315 tys.), to w trakcie trwającej 22 miesiące okupacji sowieckiej na obszarze wschodniej Polski liczba represjonowanych mogła sięgnąć ok. 470 tys. osób. Spośród nich śmierć poniosło ok. 33 tys. (skazani na śmierć oraz zamordowani podczas ewakuacji więzień kresowych w czerwcu–lipcu 1941 r.), dalszych 25 tys. zmarło do sierpnia 1941 r. (tj. do ogłoszenia amnestii dla obywateli polskich w ZSRS) w wyniku nieludzkich warunków życia w obozach jenieckich, łagrach i na zesłaniu.

Mimo poważnego dorobku naukowego i znacznej liczby publikacji źródłowych dostrzec można kwestie nie tylko mniej eksplorowane, ale nawet nadal pozostające poza polem zainteresowania historyków. Częściowo wynika to ze specyfiki wykorzystywanych źródeł, a częściowo z rozproszenia informacji. Wobec braku pełniejszej znajomości zawartości archiwów posowieckich w Rosji, zwłaszcza zasobów archiwów Prezydenckiego, FSB oraz archiwów prowincjonalnych, niepełnej wiedzy na temat zasobów obwodowych archiwów Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, a także materiałów, które w latach dziewięćdziesiątych XX w. znajdowały się w gestii ukraińskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych tego kraju (we Lwowie zgromadzone miały być m.in. teczki personalne deportowanych z lat 1940–1941), nie sposób wyrokować, które z deficytów badawczych miałyby przynajmniej hipotetyczną szansę na częściowe choćby wypełnienie.

Tymczasem, mimo – wydawałoby się – znacznej objętości publikacji, brakuje podstawowych wiadomości dotyczących liczebności poszczególnych grup represjonowanych w rozbiciu na jednostki terytorialne (obwody w Białoruskiej i Ukraińskiej SRS) czy „zabarwienia” – tzw. okraski – obwinień. Niedostępne są bardziej szczegółowe dane,

<sup>126</sup> G. Hryciuk, *Polityka represyjna pod okupacją sowiecką* [w:] *Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop–Mołotow: okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 w porównaniu*, t. 1, red. S. Kalbarczyk, M. Przeglęta, Warszawa 2020, s. 150–177; M. Wierzbicki, P. Olechowski, *Okupacja przez ZSRR ziem polskich w latach 1939–1941* [w:] *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2022, s. 442–464.

poza zagregowanymi na poziomie republikańskim i związkowym, dotyczące ruchu aresztowanych, zabarwienia politycznego uwięzionych, wysokości wyroków ferowanych w poszczególnych sprawach, brakuje także dostępu do zachowanych teczek personalnych osób osądzonych.

Choć znana jest lista ukraińska z 1940 r., nadal brakuje jej białoruskiego odpowiednika. Nie zostały ujawnione okoliczności, daty ani miejsca śmierci osób z obu list. Na tle niepełnych danych, dotyczących rozpracowywania i represji wobec Kościoła greckokatolickiego, brakuje takich materiałów w odniesieniu do Kościoła rzymskokatolickiego, a także Cerkwi prawosławnej.

W obliczu fragmentarycznej lub bardzo ogólnej wiedzy na temat struktury i obsady personalnej NKWD i NKGB na terenach okupowanych przez ZSRS (najlepiej znane są dane z Wileńszczyzny)<sup>127</sup> poważnym wyzwaniem badawczym wydaje się ustalenie struktury i obsady oraz analiza kadr aparatu represji – nie tylko NKWD i pionu bezpieczeństwa (później NKGB), lecz także milicji, prokuratury i sądownictwa.

Dalece niepełna pozostaje znajomość wytycznych, dyrektyw aparatu bezpieczeństwa, dotyczących rozpracowywania grup wrogich, środowisk stanowiących zagrożenie dla władzy czy polskiego podziemia niepodległościowego. Ważny jest postulat próby odtworzenia szczegółów gry operacyjnej aparatu bezpieczeństwa ZSRS, która doprowadziła do przejęcia kontroli nad strukturami ZWZ i konspiracji cywilnej na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej. Poza pewnymi danymi pochodzącymi z archiwów ukraińskich i litewskich struktur aparatu bezpieczeństwa ZSRS nie są znane bliżej liczby tzw. rozpracowań, prowadzonych przez aparat bezpieczeństwa okupanta, a także osób będących ich obiektem. Nieznana pozostaje także liczba tajnych współpracowników.

Brakuje danych dotyczących liczby i składu narodowościowego osób aresztowanych, skierowanych do odbywania wyroków w łagrach znajdujących się w „oddalonych rejonach Związku Sowieckiego”. Niedostępne pozostają statystyki ukazujące liczebność aresztowanych z terenów tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy oraz Litwy w poszczególnych kompleksach obozowych.

Poza pewnymi danymi dotyczącymi obszaru Litewskiej SRS z lat 1940–1941 oraz wiadomościami z 1941 r. brakuje informacji na temat liczby i obsady personalnej więzień, a także tego, ile osób w nich przetrzymywano. Listy osadzonych mogłyby pomóc w uzupełnieniu spisów zamordowanych w 1941 r. w trakcie ewakuacji więzień.

Objętość utajnionych materiałów śledztwa katyńskiego wskazuje, jak wiele – mimo wysiłków badaczy – okoliczności tego mordu czeka na ujawnienie.

<sup>127</sup> L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*, Vilnius 1999.

Dostęp do takich materiałów, jak teczki personalne więźniów lub zesłańców umożliwiły podjęcie badań prozopograficznych, pozwalających pełniej scharakteryzować poszczególne grupy represjonowanych.

Wśród zagadnień wymagających dalszych badań, niejednokrotnie o charakterze podstawowym, znajduje się m.in. kwestia składu narodowościowego, w tym udziału osób narodowości polskiej wśród deportowanych z 1941 r.

Brakuje analizy – opartej na zasobach archiwów rosyjskich, kazachskich, uzbeckich i innych – warunków życia zesłańców, stosunku do nich władz lokalnych, wreszcie relacji z miejscową ludnością, niekiedy także zesłańcą, w całej jej różnorodności, od konfliktów, poprzez koegzystencję, kooperację, aż po bliskie relacje, w zależności od okresu oraz regionu. W tym kontekście niezbędna wydaje się kontynuacja prac badawczych nad funkcjonowaniem najniższego szczebla aparatu państwowego w miejscach zesłania (komendantur osiedlowych) i wykorzystanie sprawozdawczości tego ogniwa władz represyjnych, być może zachowanej w archiwach prowincjonalnych.

W dotychczasowych publikacjach w znacznym stopniu pominięto zagadnienia dotyczące wyboru strategii przeżycia w sytuacji krańcowej, w tym kwestii wstydliwych, przeczących heroicznemu modelowi zachowania Polaków, np. współpracy z władzami, kradzieży czy wykorzystywania współtowarzyszy niewoli. Sprzeczny z martyrologicznym aspektem owego mitu i podobnie tabuizowany jest temat życia intymnego, związków nie tylko między zesłańcami, lecz także osobami spoza tego kręgu, jak również przemocy fizycznej i wykorzystywania uprzywilejowanej pozycji w relacjach seksualnych. Mimo publikacji źródłowych i wspomnieniowych brakuje pozycji (także pisanych z pozycji gender) dotyczących życia kobiet, które albo od początku (zsyłka kwietniowa w 1940 r., część zesłańców z wiosny 1941 r.), albo z biegiem czasu (pobór do wojska mężczyzn) pozostawały same, bardzo często obciążone koniecznością utrzymania rodziny, zwłaszcza dzieci. Dodatkowych wysiłków, pomimo istnienia pewnych opracowań na ten temat, wymagałaby kwestia funkcjonowania dzieci na zesłaniu – warunków życia, dorastania oraz relacji z rówieśnikami, zarówno spośród zesłańców, jak i spoza tej grupy.

W polskich publikacjach niedostateczną uwagę zwracano dotąd na stosunki z zesłańcami narodowości żydowskiej, ukraińskiej czy białoruskiej oraz na różnice w postrzeganiu niektórych aspektów życia w głębi ZSRS przez różne grupy narodowe. Wzbogacenie tej perspektywy byłoby możliwe dzięki szerszemu sięgnięciu do relacji ukraińskich i białoruskich, przede wszystkim zaś do licznych świadectw Żydów, gromadzonych w Polsce, a także w Izraelu.

Zasygnalizowana została jedynie i w niewielkim stopniu omówiona<sup>128</sup> problematyka stosunku społeczności lokalnych do wysiedleń, przejmowania mienia zesłańców, ale

<sup>128</sup> O możliwościach tego kierunku badań świadczyć może m.in. mikrohistoryczne studium przypadku poprzedzające wybór świadectw Sybiraków: *Sztuka przetrwania. Deportacja z powiatu bielskiego 1940–1941. Relacje zesłańców*, red. i wstęp W. Konończuk, Warszawa 2019.

także pomocy i kontaktów (do 1941 r.) z niewysiedlonymi członkami ich rodzin, krewnymi oraz znajomymi.

## PODSUMOWANIE

Mimo – wydawałoby się – sprzyjającego klimatu politycznego oraz przyzwolenia i oczekiwań społecznych rezultaty wysiłków historyków z okresu po 1989 r. dalekie są od satysfakcjonujących. Dalsze perspektywy wynikają nie tylko z możliwości wprowadzenia do obiegu naukowego wielu jeszcze niewykorzystanych źródeł, lecz także z użycia nowych narzędzi analitycznych, podejścia interdyscyplinarnego oraz spojrzenia makro- i mikro-historycznego. Kolejne publikacje, przynosząc odpowiedzi na wiele pytań, stają się punktem wyjścia do formułowania kolejnych postulatów badawczych. W miarę pozyskiwania wiedzy coraz wyraźniej widzimy obszary naszej ignorancji. Niestety pozytywne rezultaty dalszych badań uzależnione są przede wszystkim od możliwości skorzystania z materiału źródłowego przechowywanego w archiwach rosyjskich i białoruskich, pozostających poza zasięgiem historyków. Tu perspektywy wydają się mało optymistyczne. *Utinam falsus vates sim...*

## BIBLIOGRAFIA

### ŹRÓDŁA

#### Edycje dokumentów

- Adamuszek W.I., Iwanowa N.W., *Litości... Represje w obwodzie wilejskim w dokumentach 1939–1941*, Warszawa 1996.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1994.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 2: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1996.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 3: *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, red. C. Grzelak, Warszawa 1995.
- Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterial*, Berlin 1943.
- Archiwum Ringelbluma*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, wyd. J. Żmigrodzki, Londyn 1970.

- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 2: Czerwiec 1941 – kwiecień 1943, wyd. J. Tokarski, Londyn 1973.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 6: Uzupełnienia, Londyn 1989.
- Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. W. Christoforow, W. Majewski, J. Tucholski, Warszawa–Moskwa 2003.
- Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu*, oprac. D. Panto, Gdańsk 2019.
- Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, t. 1: 1939–1943, London 1963; t. 2: 1944–1945, London 1967.
- Gdy nieme groby przemawiają... Archiwum dr. Jana Zygmunta Robla*, cz. 1–4, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023.
- Gdy nieme groby przemawiają... Spuścizna katyńska*, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023.
- House Report No 2505. The Katyn Forrest Massacre. Final Report*, Washington 1952.
- Jasiewicz K., *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009.
- Katyń. Dokumenty ludobójstwa*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t.1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny sierpień 1939 – marzec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1995.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2: *Zagłada, marzec – czerwiec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1998.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3: *Losy ocalałych, lipiec 1940 – marzec 1943*, red. W. Materski et al., Warszawa 2001.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 4: *Echa Katynia, kwiecień 1943 – marzec 2005*, red. W. Materski et al., Warszawa 2006.
- Katyn. Dispatches of sir Owen O'Malley to the British Governement*, London 1972.
- Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.
- Kot. S., *Rozmowy z Kremlen*, Londyn 1959.
- Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 M. Dokumentu rinkinys*, red. G. Rudis, Vilnius 1994.
- Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, t. 1–3, Kaunas 1942; t. 4, Vilnius 1943.
- Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską Komisją Maddena w latach 1951–1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, t. 1–3, Warszawa 2017–2020.
- L'Occupation allemande et soviétique de la Pologne. Note adressée le 3 Mai aux Puissances alliées et neutres*, Londres 1941.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 2: *Lata 1939–1945*, red. S. Stępień, t. 1–4, Przemyśl 2015–2023.
- Polish-Soviet Relations 1918–1943. Official Documents*, Washington 1943.

- Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3: *Polskie podziemie 1939–1941*, t. 1–2, red. J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa–Kijów 2004.
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 10: *Rozkaz nr 001353. Operacja proskrypcyjna NKWD 1939–1941*, red. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2020.
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 11: *Operacje deportacyjne NKWD 1939–1941*, red. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2024.
- Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1–2, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa–Moskwa 2001.
- Raporty Komisji Specjalnej Kongresu Stanów Zjednoczonych do Zbadania Sprawy Mordu w Katyniu*, cz. 1–2, Warszawa 1980.
- Stalin and the Poles. An indictment of the Soviet Leaders*, red. B. Kuśnierz, London 1949.
- Widziałem anioła śmierci... Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej, świadectwa zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006.
- Wołyń za „pierwszych Sowietów”. Losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego. Zbiór dokumentów. Lata 1939–1941*, t. 1–4, red. S. Stępień, Przemyśl 2019–2024.
- Z dziejów Polaków w Kazachstanie 1936–1956. Zbiór dokumentów z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu*, red. B.Ż. Abyłhożyn et al., tłum. Z. Landowski, Warszawa 2006.
- Za pierwszych Sowietów. Polsko-białoruskie pogranicze 1939–1941 w relacjach mówionych mieszkańców Białorusi*, red. A. Smalianczuk, Warszawa 2021.
- „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941*, t. 2: *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, red. B. Gronek, Z. Jakubowski, Warszawa 2001.
- Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Londyn 1948.
- Zesłańcy polscy w ZSRR*, Tokio 1941.
- Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х томах*, ред. Я. Сливка та ін., Львів 1998–2002.
- История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в семи томах*, т. 1–7, Москва 2004–2005.
- Ліквідація УТКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки*, ред. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2006.
- Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш» 1939 – март 1946*, сост. В.Н. Капустин, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2006.
- Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944)*, ред. С. Богунів, В. Сергійчук та ін., Київ 2005.



НКВД в Западной Белоруссии. Сентябрь – декабрь 1939 г. Документы и материалы, Минск–Москва 2019.

Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов, т. 1: Накануне, кн. 1: :ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.; кн. 2: 1 января – 21 июня 1941 г., ред. В.П. Ямпольский и др., Москва 1995.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, ред. В. Даниленко, С. Кокін, Київ 2009.

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950), ред. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2007.

### Wspomnienia

Anders W., *Bez ostatniego rozdziału*, Londyn 1949.

Czapski J., *Wspomnienia starobielskie*, b.m.w. 1944.

Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, Paryż 1949.

Herling-Grudziński G., *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Londyn 1953.

Hort W. (H. Ordonówna), *Tułacze dzieci*, Bejrut 1948.

Klotz A., *Zapiski konspiracyjatora 1939–1945*, oprac. G. Mazur, Kraków 2001.

Krakowiecki A., *Książka o Kołymie*, Londyn 1950.

Naglerowa H., *Ludzie sponiewierani*, Rzym 1945.

Obertyńska B., *W domu niewoli*, Rzym 1946.

Swianiewicz S., *W cieniu Katynia*, Paryż 1976.

Sztuka przetrwania. Deportacja z powiatu bielskiego 1940–1941. Relacje zesłańców, red. i wstęp W. Konończuk, Warszawa 2019.

„W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali...”. *Polska a Rosja 1939–1942*, wybór i oprac. J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, Londyn 1983.

Wańkowicz M., *Dzieje rodziny Korzeniewskich*, New York 1944.

Wasilewska I., *Za winy niepopelnione*, Rzym 1945.

### OPRACOWANIA

Abarinow W., *The murderers of Katyn*, New York 1993.

Adler E., *Survival on the Margins. Polish Jewish Refugees in the Wartime Soviet Union*, Cambridge–London 2020.

Allen P., *Katyn: Stalin's massacre and the seeds of Polish Resurrection*, Annapolis 1996.

Allen P., *Katyn: The Untold Story of Stalin's Polish Massacre*, New York 1991.

Allen P., *Katyn: Stalin's Massacre and the Triumph of Truth*, DeKalb 2010.

Anušauskas A., *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius 1995.

B.P., *Polska Wschodnia 1939–1941*, Rzym 1945.

- Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010.
- Blum I., *Żołnierze Armii Polskiej w ZSRR (stan osobowy, skład socjalny, czynniki integrujące)*, Warszawa 1967.
- Boćkowski D., *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.
- Bubnys A., *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius 2015.
- Bugaj T., *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939–1952*, Jelenia Góra 1982.
- Chackiewicz A.F., *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939–1941)* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994.
- Charków. *Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Tucholski, W.K. Roman, Warszawa 2003.
- Cienciala A., Lebedeva N., Materski W., *Katyn: A Crime without Punishment. Annals of Communism Series*, Yale 2008.
- Ciesielski S., *Polacy w Kazachstanie 1940–1946. Zesłańcy lat wojny*, Wrocław 1996.
- Ciesielski S., *Wróg jest wszędzie. Stalinowska polityka represyjna w latach 1928–1941*, Toruń 2013.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993.
- Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A., *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002.
- Cygan W.K., *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1990.
- Cygan W.K., *Zbrodnie sowieckie na jeńcach wojennych we wrześniu–październiku 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3.
- Czop E., *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941*, Rzeszów 2004.
- Danilewicz-Zielińska M., *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Paryż 1978.
- Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Walichnowski, Warszawa 1989.
- Erinnerungsorte für die Opfer von Katyn*, wyd. A. Kaminsky, Leipzig 2013.
- Fałdowska M., *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Siedlce 2013.
- Fałdowski M., *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostasz-kowie (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Szczytno 2016.
- FitzGibbon L., *Katyn – A Crime without Parallel*, London 1971.
- FitzGibbon L., *Katyn – Triumph of Evil*, Dun Laoghaire 1975.
- FitzGibbon L., *The Katyn Cover Up*, London 1972.
- FitzGibbon L., *The Katyn Massacre*, London 1977.

- FitzGibbon L., *The Katyn Memorial*, London 1977.
- Fitz Gibbon L., *Unpitied and Unknown. Katyn – Bologoye – Dergachi*, London 1975.
- Gałek B., *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2014.
- Głowacki A., *Deportowani w latach 1940–1941 [w:] Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Głowacki A., *Jeńcy polscy w rówieńskim i lwowskim obozie pracy NKWD (wrzesień 1939 – kwiecień 1941 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, Biuletyn GKBZPNP – IPN, t. 38, 1995.
- Głowacki A., *Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 [w:] Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r.*, red. J. Mikoda, Warszawa 1997.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.
- Głowacki A., *Z badań nad dziejami jenieckiego obozu pracy NKWD w Równem (1939–1941)*, „Przegląd Historyczny” 1993, nr 3.
- Gnatowski M., *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001.
- Gnatowski M., *Nowe radzieckie dokumenty o postawach ludności i polskim podziemiu niepodległościowym w regionie łomżyńskim w 1941 r.*, „Studia Łomżyńskie” 2006, t. 16.
- Gnatowski M., *Problemy SZP-ZWZ w regionie białostockim w latach 1939–1941 w świetle dokumentów NKWD (NKGB)*, „Studia Podlaskie” 1998, t. VIII.
- Gorelik J., *Kuropaty – polski ślad*, Warszawa 1996.
- The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. A Sourcebook*, ed. K. Kiebusinski, A. Motyl, Amsterdam 2017.
- Gross J.T., *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988.
- Gross J.T., *Und wehe, du hoffs. Die Sowjetisierung Ostpolens nach dem Hitler-Stalin-Pakt. 1939–1941*, Breisgau 1988.
- Grott W., „Kto oni są?” *Propaganda antysowiecka w niemieckich broszurach polskojęzycznych z okresu II wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2023, nr 1.
- Grzelak C., *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 1998.
- Grzelak C., *Represje i przestępstwa sowieckie w trakcie działań wojennych na terytorium Polski od 17 września 1939 roku [w:] Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Gurjanow A., *Sowieckie represje polityczne na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 [w:] Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2008.

Hnatiuk O., *Odwaga i strach*, Wojnowice 2016.

Hryciuk G., „Brygidki” i inne więzienia lwowskie w czerwcu 1941 roku [w:] *Od izolacji do resocjalizacji. Sto lat historii więziennictwa w niepodległej Polsce. Wybrane aspekty*, red. J. Korczak, R. Nowakowski, B. Perlak, G. Strauchold, Wrocław 2024.

Hryciuk G., „Gazeta Lwowska” 1941–1944, Wrocław 1992.

Hryciuk G., *Polityka represyjna pod okupacją sowiecką* [w:] *Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop–Mołotow: okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 w porównaniu*, t. 1, red. S. Kalbarczyk, M. Przeglętki, Warszawa 2020.

Hryciuk G., *Victims 1939–1941: the Soviet Repression in Eastern Poland* [w:] *Shared History – divided Memory. Jews and others in Soviet occupied Poland 1939–1941*, ed. E. Barkan et al., Leipzig 2007.

*Indeks Represjonowanych*, t. 1: *Rozstrzelani w Katyniu*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1995.

*Indeks Represjonowanych*, t. 2: *Rozstrzelani w Charkowie*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1996.

*Indeks Represjonowanych*, t. 3: *Rozstrzelani w Twerze*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1997.

*Indeks Represjonowanych*, t. 5: *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu*, red. E. Rybarska, Warszawa 1998.

*Indeks Represjonowanych*, t. 6: *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza*, red. A. Knyt, Warszawa 1998.

*Indeks Represjonowanych*, t. 9: *Jeńcy zmarli i zaginieni*, red. E. Rybarska, Warszawa 1999.

*Indeks Represjonowanych*, t. 10: cz. I–II, *Więźniowie łagrów w rejonie Workuty*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2001.

*Indeks Represjonowanych*, t. 11: *Jeńcy w Juży*, red. E. Rybarska, Warszawa 2000.

*Indeks Represjonowanych*, t. 12: *Jeńcy obozu lwowskiego*, red. E. Rybarska, Warszawa 2001.

*Indeks Represjonowanych*, t. 14: *Deportowani w obwodzie archangielskim*, cz. I–VII, red. E. Rybarska, A. Gurjanow, Warszawa 2003–2007.

*Indeks Represjonowanych*, t. 15: *Aresztowani na Zachodniej Białorusi*, red. E. Dzwonkiewicz, Warszawa 2003.

*Indeks Represjonowanych*, t. 17: *Deportowani w obwodzie wołogodzkiem*, red. A. Dzieńkiewicz, Warszawa 2005.

*Indeks Represjonowanych*, t. 18: *Deportowani w Komi ASRR*, cz. I–II, red. E. Rybarska, M. Rogaczow, Warszawa 2008–2009.

*Indeks Represjonowanych*, t. 20: *Deportowani w obwodzie mołotowskim*, red. E. Kołodziejska, Warszawa 2010.

*Indeks Represjonowanych*, t. 21: *Zabici w Katyniu*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2013.

Jaczyński S., *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012.

- Jaczyński S., *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2000.
- Jasiewicz K., *Aresztowania na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Jasiewicz K., *Zagłada polskich Kresów: ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1997.
- Jaźborowska I., Jabłokow A., Zoria J., *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998.
- Jerzewski L. [J. Łojek], *Dzieje sprawy Katynia*, Warszawa 1980.
- Jews in Eastern Poland and the USSR 1939–1946*, ed. N. Davies, A. Polonsky, London 1991.
- Kaiser G., *Katyn. Das Staatsverbrechen – das Staatsgeheimnis*, Berlin 2002.
- Kalbarczyk S., *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej. Zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001.
- Kalbarczyk S., *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939–1943*, t. 1, Warszawa 1993; t. 2, Warszawa 1997.
- Kalmbach C., *Das Massaker erinnern: Katyń als lieu de mémoire der polnischen Erinnerungskultur*, Frankfurt am Main 2015.
- Katyn: State-sponsored extermination: Collection of essays*, ed. M. Szonert-Binienda, Cleveland 2012.
- Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 2000.
- Kotarska E., *Proces czternastu*, Warszawa 1998.
- Kowalska E., *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998.
- Kuczyński A., *Syberia. Cztery lata polskiej diaspory. Antologia historyczno-kulturowa*, Wrocław 1993.
- Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk – Ostaszków – Starobielsk zaginieli w Rosji Sowieckiej*, oprac. A. Moszyński, Bruksela 1949.
- Liszewski K. [R. Szawłowski], *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Londyn 1986.
- Lutyński W., *Lista lekarzy weterynarii jeńców obozów w Kozielsku i Starobielsku zamordowanych w Katyniu i Charkowie*, Warszawa 1998.
- Mackiewicz J., *Katyn – ungesühntes Verbrechen*, Zürich 1949.
- W. Materski, *Jeńcy wojenni i internowani w latach 1939–1941* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Maresch E., *Katyn 1940: The documentary evidence of the West's betrayal*, Stroud 2010.
- Mędykowski W., *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012.

- Miednoje. *Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojkowego*, t. 1–2, red. Z. Gajowniczek, B. Gronek, Warszawa 2006.
- Mora S., Zwierniak P., *Sprawiedliwość sowiecka*, Włochy 1945.
- Musiał B., *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.
- Nesselrodt M., *Dem Holocaust entkommen. Polnische Juden in der Sowjetunion 1939–1946*, Berlin 2021.
- Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995.
- Pawłow J.S., *Represjonowanie polskich osadników w zachodnich obwodach Białorusi* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994.
- Peszkowski Z.J., Zdrojewski S.Z., *Leśnicy w grobach Katynia*, Warszawa–Łódź–Orchard Lake 2001.
- Pietrow N., *Poczet katów katyńskich*, Warszawa 2015.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950.
- Polski Cmentarz Wojenny Kijów-Bykownia. Księga cmentarna*, t. 1: A–B, oprac. P. Libera, R. Rybka, K. Stepan, Warszawa 2015.
- Popiński K., Kokurin A., Gurjanow A., *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1997.
- Przewoźnik A., Adamska J., *Zbrodnia katyńska. Mord, kłamstwo, pamięć*, Kraków 2010.
- Remembering Katyn*, ed. A. Etkind et al., Cambridge 2012.
- Rogoyska J., *Surviving Katyn. Stalin's Polish Massacre and the Search for Truth*, London 2021.
- Rokicki P., *Obiekt „Kazilas”. Inwigilacja komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ płk. Nikodema Sulika przez NKWD-NKGB w latach 1940–1941*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowej” 2020, nr 2.
- Roman W., *Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Toruń 2001.
- Roman W., *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001.
- Roman W., *Za Polskę do celi śmierci: śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2001.
- Rubas M.J., *Katyńska lista strat formacji granicznych. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariusze Straży Granicznej pomordowani i zaginieni na wschodzie na przełomie lat 1939/1940*, Warszawa 2000.
- Ruchniewicz M., *Kolekcja sybiracka Archiwum Naukowego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu. Bibliografia komentowana*, Wrocław 2020.
- Sanford G., *Katyn and the Soviet massacre of 1940: Truth, justice and memory*, London 2005.
- Siedlecki J., *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Londyn 1987.
- Siemaszko Z.S., *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, Londyn 1991.
- Struve K., *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*, München 2015.



- Strzembosz T., Wnuk R., *Czerwone bagno: konspiracja i partyzantka antysowiecka w Augustowskiem: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Gdańsk 2009.
- Studnicki W., *Polska za linią Curzona*, Londyn 1953.
- Studnicki W., *Rządy Rosji Sowieckiej we wschodniej Polsce 1939–1941*, Warszawa 1943.
- Śladem zbrodni katyńskiej*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1998.
- Tomkiewicz M., *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa 2018.
- Trela E., *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941–1946*, Warszawa 1983.
- Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė I., *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*, Vilnius 1999.
- Turlejska M., *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939 – grudzień 1941*, Warszawa 1968.
- Ukraiński ślad Katynia*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995.
- Urban T., *Katyn 1940. Geschichte eines Verbrechens*, München 2015.
- Wańkowicz M., *Monte Cassino*, Warszawa 1958.
- Wańkowicz M., *Szkice spod Monte Cassino*, Warszawa 1969.
- Weber C., *Krieg der Täter. Die Massenerschießungen von Katyn*, Hamburg 2015.
- Wielhorski W., *Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)*, Londyn 1956.
- Wierzbicki M., Olechowski P., *Okupacja przez ZSRR ziem polskich w latach 1939–1941 [w:] Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945, t. 1*, Warszawa 2022.
- Wnuk R., „Za pierwszego Sowietą”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.
- Wyrwa M., *Nieodnalezione ofiary Katynia? Lista osób zaginionych na obszarze północno-wschodnich województw II RP od 17 września 1939 do czerwca 1940 r.*, Warszawa 2015.
- Zamorski K., *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990.
- Zapalec A., *Ziemia tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, Kraków 2006.
- Zaslavsky V., *Klassensäuberung. Das Massaker von Katyn*, Berlin 2007.
- Zawodny J.K., *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, Notre Dame (Indiana) 1962.
- Zawodny J.K., *Katyn*, Paris 1989.
- Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty*, red. S. Kalbarczyk, W. Wasilewski, Warszawa 2025.
- Żaroń P., *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939. Los jeńców polskich*, Toruń 1998.
- Żaroń P., *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 1994.
- Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997.
- Баран В., Токарський В., „Зачистка”. *Політичні репресії в західних областях України 1939–1941*, Львів 2014.

- Білас І., *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, т. 1–2, Київ 1994.
- Бугай М., *Депортація населення з України (30–50-ті роки)*, „Український історичний журнал” 1990, № 10, 11.
- Винниченко І.І., *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання*, Київ 1994.
- Бронська Т.В., *Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин ворогів народу в Україні (1917–1953)*, Київ 2009.
- „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1997, № 1–2; 1998, № 1–2.
- Горланов О.А., Рогинский А.Б., *Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. [w:] Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997.
- ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960, сост. А.И. Какурин, Н.В. Петров, Москва 2000.
- Земсков В., *Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР)*, „Социологические исследования” 1990, № 11.
- Илюшин І., Пшенников О., *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2–4.
- Кучерепа М., *Історія Волині 1939–1941 рр.*, Луцьк 2006.
- Лебедева Н., *Катынь: преступление против человечества*, Москва 1996.
- Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник*, Москва 2003.
- Мозохин О., *Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ (1918–1953 гг.)*, Москва 2018.
- Парсаданова В., *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг.*, „Новая и новейшая история” 1989, № 2.
- Петров Н.В., *Награждены за расстрел 1940*, Москва 2016.
- Петров Н.В., Скоркин К.В., *Кто руководил НКВД 1934–1941*, Москва 1999.
- Репрессии против поляков и польских граждан*, ред. А. Гурьянов, Москва 1997.
- Романів О., Федущак І., *Західноукраїнська трагедія 1941*, Львів–Нью-Йорк 2002.
- Рубльов О.С., Черченко Ю.А., *Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)*, Київ 1994.
- Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960. Справочник*, сост. М.В. Смирнов, Москва 1998.
- Убиты в Катыни. Книга памяти польских военнопленных-узников Козельского лагеря НКВД, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2015.
- Убиты в Калинине. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению*

Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года, т. 1: Биограммы военнопленных А–Л, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

Убиты в Калинине. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года; т. 2: Биограммы военнопленных М–Я, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

Убиты в Калинине. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года; т. 3: Что мы знаем о Медном, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В., *Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях*, Москва 2001.

### Netografia

<https://wbh.wp.mil.pl/pl/pages/kolekcja-akt-z-archiwow-rosyjskich-grupa-zespolow-2020-01-17-b2pv/>, dostęp 28 II 2025 r.

**GRZEGORZ HRYCIUK** – ur. 1965 r., profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zainteresowania badawcze skupiają się na zagadnieniach narodowościowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w., historii Ukrainy i relacjach polsko-ukraińskich w XX stuleciu oraz problematyce migracji przymusowych w Europie Wschodniej. Jest autorem m.in. monografii: *Polacy we Lwowie w latach 1939–1944. Życie codzienne* (2000), *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* (2005) oraz *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków 1944–1946* (2023).

**GRZEGORZ HRYCIUK** – born in 1965, professor at the University of Wrocław. His research interests focus on the nationality issues of Central and Eastern Europe in the 19th and 20th centuries, the history of Ukraine and Polish-Ukrainian relations in the 20th century and the issue of forced migrations in Eastern Europe. Author of, i.a., monographs: *Polacy we Lwowie w latach 1939–1944. Życie codzienne* [Poles in Lwów 1939–1944. Everyday Life] (2000), *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* [National and Population Changes in Eastern Galicia and Volhynia 1931–1948] (2005) and *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków 1944–1946* [Those Resettled. The Great Saga of Poles 1944–1946] (2023).